87.3(Кыр)
Ж 31

Жээнбек Жаныбеков

Кыргыз ойчулдары

Кыргызские мыслители

Ош - 2004

559-11-113

87.3(Кырг)
Н-31

Кыргыз республикасынын билим берүү министрлиги

Ош мамлекеттик университети

Жээнбек Жаныбеков

Кыргыз ойчулдары

Кыргызские мыслители

Окуу куралы

69933
БИБЛИОТЕКА
Ошского государственного
8881259

Ош - 2004

ББК Ж - 31

Китеп Ош мамлекеттик университетинин 2003-жылдын 29-декабрындагы Окумуштуулар Кеңешинин №2 протоколунун чечими менен басмага сунушталган.

Рецензенттер: филос. илим. доктору, профессор Ш. Базарбаев
филол. илим. доктору, профессор Т. Аширбаев

Ж – 31 Жаныбеков Жээнбек.
Кыргыз ойчулдары. Кыргызские мыслители. - Ош: ОшМУ, 2004 , 151 бет.

ISBN 9967-02-

Китепте кыргыз элинин рухий дөөлөтүнүн улуу даанышмандары, кыргыз философиясын негиздөөчүлөрү Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу, Молдо Кылыч Шамыркан уулу, Молдо Нияз Эрназар уулу, Токтогул, Тоголок Молдо, Жеңижок, Ысак Шайбеков, Барпы Алыкуловдордун философиялык ой толгоолору, социалдык-философиялык көз караштары жөнүндөгү маселелер каралат. Сунушталган окуу куралы мугалимдерге, студенттерге, аспиранттарга, кыргыз элинин акылман мурастарына кызыккандарга жана жалпы эле китеп окурмандарга арналат.

Киришүү

Кыргыз эли басып өткөн нечендеген доорлор ичинде көөнөрбөстөн, учугу уланып айтылып келе жаткан мифтер, легендалар, жөө жомоктор, макал-лакаптар, уламыштар, акылман сөздөр элибиздин рухий дөөлөтү катары жашоосун улантып келет. Кылымдар бойлоп келе жаткан баалуулуктар улам кийинки муундарга оозеки айтылып, алар аскаларга чегилген оймо-чиймелер түрүндө жашоосун улантып, ата-бабаларыбыздан калган улуу мурас катары өмүрүн улантты.

Кыргыз эли жараткан улуу мурастарга "Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана элдик эпос "Манас"" деген эмгеги менен Кыргыз Республикасынын Президенти Аскар Акаев да баалуу салым кошту. Эмгекте көтөрүлгөн идея Бириккен Улуттар Уюму тарабынан колдоого алынып, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгын 2003-жылы белгилөө жөнүндө атайын чечим кабыл алынды. Дүйнө элдери тарабынан кубатталган бул тарыхый окуя кыргыз рухий дөөлөтүн үйрөнүүнүн актуалдуулугун дагы бир жаңы тепкичке көтөргөндүгүн айтууга негиз бар.

Кыргыз элинин улуу көркөм мурастарында аттары оозеки легендага айланып калган Толубай сынчы, Санчы сынчы, Токтогул ырчы, Асан кайгы, Жээренчи чечен, Акыл Карачачтардын акылмандуулук касиеттери айтып бүткүс, баа жеткис кайнар булак болгон. Кыргыздар табият тартуулаган акылмандуулукту кир жугузбай, турмуштун ар кандай катаал шарттарында жаратып, акыл менен кеңешип жана сактап келген.

Кыргыз элинен чыккан акылмандар, орто кылымдарда атагы дүйнө элдерине белгилүү болгон Жусуп Баласагындын "Кут билиг" ("Куттуу билим"), Махмуд Кашкаринин "Түрк сөздөрүнүн жыйнагы" аттуу эмгектери дүйнө элдери түзгөн жалпы баалуулуктарга кошкон чоң салым болду.

Элдик эпос-дастандар: "Эр Төштүк", "Курманбек", "Кедейкан", "Жаңыл Мырза" жана башкалар баатырдыктын, эрдиктин жана акылмандыктын үлгүсүн көрсөткөн чыгарма болуу менен, өз элинин жүрөгүнөн терең орун алган баалуу мурастарыбыздан болуп калды. Ал эми Курманбек баатырдын 500 жылдык мааракеси ар бир кыргыз жеринин тургуну үчүн элин-жерин сүйүүнүн, патриоттуулуктун, баатырдыктын, достуктун, кызматташтыктын символуна айланды.

Кыргыз элинин философиялык мурастарынын калыптанышында XVIII кылымда жашаган белгилүү ойчулдар

Нооруздy, Балыкооз (Бекмурат), анын уулу Найманды айта кетүү абзел. Алардын чыгармачылык дарамети өз элинин акыл-эсин калчап жашоого үндөгөн. Ал эми XIX кылымдын даанышмандары Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу, Молдо Кылыч Шамыркан уулу, Молдо Нияз Эрназар уулу коомдук турмуштагы акыл-эстин үлгүсүн ачык-айрым турмуш – тиричиликте пайдаланууга үндөшкөн. Калыгул "Акыр заман", Арстанбек "Тар заман", Молдо Кылыч "Зар заман", Молдо Нияз "Санат дигарасттарында" терең философиялык түшүнүктөрдү бере алышкан. Алсак, Арстанбек кыргыз элинин оор тагдырын:

Каптаган тузду көтөргөн,
Көлүк болду элибиз.
Башка чапса былк эткис,
Өлүк болду элибиз,[1] -деп сүрөттөгөн. Ошол эле идеяны жазгыч акын
Молдо Кылыч:

Береке качты замандан,
Нуска жорук жоголду.
Жакшы менен жамандан,[2]- деп замандын өзгөрүп жатканын ырга кошот.

Түштүк аймактан чыккан Молдо Нияз:

Отуз жылга жакындап,
Орус келип зор болду.
Оң-солдун баары кор болду,
Сайил күндө кыш түшөт.
Мусулмандар башына
Муңайтып кандай күн түшөт,[3]- деп таамай ойду ыры менен бекемдеген.

XX кылымда кыргыз философиялык ой-толгоолорун улантып, андан ары өнүктүргөндөрдүн арасына Жеңижокту (Өтө Көкө уулу), Токтогул Сатылгановду, Тоголок Молдону, Нурмолдону, Барпы Алыкуловдорду кошууга болот. Кыргыз акылмандары адам баласын табияттын бир бөлүгү катары кароо менен, ага болгон мамиленин ыйыктыгын, табиятты коргоо жана ага көмөктөш болуу зарылчылыгын баса көрсөтүшкөн. Биздин ата-бабаларыбыз байыртадан эле табиятты ыйык тутуп, ага өтө этияттык менен мамиле жасашкан. Жаратылыш менен адам түбөлүктүү айкашып бир экендигин, табият жок болсо, адам тукуму кошо жок болорун

[1] Мурас.-Фрунзе, 1990.-40-бет.
[2] Мурас.-Фрунзе, 1990.-53-бет.
[3] Молдо Нияз. Санат дигарасттар.-Бишкек, 1993.-94-бет.

түшүнө билишип, аны коргоп, кооздугуна суктанышып, ыйык тутуп сактагандыгын элибиздин оозеки чыгармаларынан, ойчул-акындарыбыздын бизге калтырган мурастарынан окуп үйрөнөбүз.

Өзгөчө эл ичинен чыккан залкар ойчул акындарыбыз табияттын кооздугун, сулуулугун даңазалашып ырдашкан. Маселен, Жеңижок "Жер соорусу Аксы экен" деген чыгармасында:

Алмасы алтын башындай
Жаңгагы сайдын ташындай,
Өрүгүнөн алча көп.
Алтымыш түрдүү мөмөсү.
Жемиши бышып төгүлгөн,
Жаңгактары шагырап,
Жүзүмдөрү салбырап,
Талга асылып өрүлгөн.
Жийдеси гүлдөп ачылган,
Жемиши жерге чачылган,[1]- деп сүрөттөйт.

Ушул эле чыгармасында Жеңижок 38 жер аймагын, жанжаныбарлардын 78 жана өсүмдүктөрдүн 32 түрүн сүрөттөсө, Тоголок Молдо "Ала Тоо" аттуу чыгармасында 31 жер аймагын, жаныбарлар дүйнөсүнөн 50 айбанаттын жана түрдүү 20 өсүмдүктүн мүнөздөмөсүн берген.

Жеңижок сыяктуу табият көрүнүштөрүн даңазалаган дагы бир ойчул-акын Молдо Кылыч Шамырканов болгон. Акындын жаратылыш жөнүндөгү "Чүй баяны", "Керме тоо", "Жинди суу" өңдүү чыгармаларында табият менен адамдын биримдигин, анын өсүп-өнүгүү закон ченемдүүлүктөрүн далилдөөгө далалат жасаган. Анын, "Буудайык" аттуу дастанында куш төрөсү буудайык жөнүндө айтылганда, адам менен жаратылыштын ортосундагы табийгый биримдикти байыртадан келе жаткан мыйзам ченемдүүлүк катары сүрөттөйт. Жаратылыштын мыйзам ченемдүүлүгүн бузуу, ага туура эмес жасалган мамиле адам турмушунун трагедиясына алып келе тургандыгы ырда баяндалат. Буудайыкты тапка келтирүү үчүн саятчынын өмүрү кыйылат. Ошентсе да, буудайык бүт бойдон багынып бербейт, адам зордугуна көнбөйт. Ал канча жаныбарды алып берсе дагы, ач көз адам "алтымыш айры ак бугуга" сала бергенде, аны алуудан баш тартат, анткени куш төрөсү жаратылыштын дагы бир төрөсүнө каршы барбайт. Адамды калтырып, өз эркы менен өз жолуна түшкөндүгү айтылат. Ошондуктан ар бир адам

[1] Жеңижок. Ырлар.-38-39-бет; Рукоп.фонд опись №142 (353).-270-бет.

жаратылыштын көркү бузулбай, кемибей сакталышына кам көрүүсү, ата-бабадан калган салтты бузбай, табиятка аяр мамиле кылуу өз милдетим деп түшүнүүсү зарыл.

Адам баласы пайда болгондон ушул күнгө чейин муундар аралык байланыштын натыйжасында анын тукуму уланып, алдыга умтулуп, өнүгүп келе жаткандыгын эстен чыгарбай ар бирибиз өз салымыбызды кошууга аракеттенсек жашоо тиричилигибиздин ийгилигинде шек жок. Биз улуу мурастарыбызды аркалоо менен, келечекке зор үмүт менен умтулуп бара жаткандыгыбызды эстен чыгарбайлы.

Элдик философиядагы "Заман" агымы жана анын кыргыз жеринде таралышы

Тарыхта белгилүү болгондой, Жакынкы жана Орто Чыгыш элдерине жана алардын идеялык күрөшүнө суфизм агымы узак жылдар бою өз таасирин тийгизип келген. Суфизмге мүнөздүү көрүнүш аскетизмге ыктоо болгон. Өзүнүн өнүгүшүнүн алгачкы этаптарында ал ислам дининдеги орун алган айрым догматикалык принциптерге каршы пикирлерди да көтөргөн. Бул агымдын келип чыгышында жана таралышында Абу-Хамид Мухамед Ибн-Мохамед Газалинин (1058-1111) орду зор. Ал орто кылымдын эң ири уламаларынын бири болгон. Газали ислам дининин догмаларына карата өз пикирлерин ортого салуу менен катар, философиялык көз караштары боюнча скептицизм жана пессимизм позициясына өтүп кеткен. Газали өзүнүн чыгармаларында мораль проблемаларына кайрылып, коомдук турмуштагы үстөмдүк кылып турган тартип эрежелери менен адамдардын нравалык турмуш маңыздары төп келишпей жаткандыгына көңүл бурган. Бирок ал адам жашоодо жетише албаган ийгиликтерге аркы дүйнөдө жетишет деген идеяны аркалаган. Адамдын аркы дүйнөдө жетише ала турган ийгиликтери жөнүндөгү окуусу үстөмдүк кылган коомдук турмушту түбөлүктүү, өзгөрүлбөс көрүнүш катарында караган. Анын идеясынын маңызы, суфизмди аркалаган философиясы эл массасын социалдык теңсиздикти чыдамкайлык менен көтөрүүгө чакырган.

Газалинин идеясын улантуучулардын бири персиялык поэзиянын өкүлү Сади Ширази (1184-1293) болгон. Ал жөнүндө Е. Э. Бертельс: "Сади широко использовал применявшуюся ранними суфийскими поэтами форму Газали",- деп жазган. Газалинин суфизмди аркалаган поэзиясындагы философиялык түшүнүк орто кылымдарда өз таасир күчүн сактап келгендиги белгилүү. Суфизмдин идеялары Орто Азияда XI-XII кылымдардан баштап тарай баштаган. Аларды үстөмдүк кылуучу таптар, диний бирикмелер кызуу колдошуп, өз бийликтерин бекемдөөдө зарыл курал катары колдонушкан.

Суфизм поэзиясы алгачкы учурларда перс жана араб тилдүү аймактарда кеңири тарап келсе, кийинчерээк Орто Азия элдери арасында да жайыла баштаган. Эгерде суфизм идеялары сиңдирилген адабияттар Иран, Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүндө негизинен перс тилинде таратылса, орто азиялык суфисттер түрк тилинде жарыялоого жетишишкен.

Орто Азияда суфизм адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири XII кылымдын акыры -XIII кылымдын баш чендеринде жашап өткөн Хаким Сулайман Бакыргани болгон. Анын ыр түрүндө жазылган (табынуу) сыйынуу, Мария жөнүндө легенда жана коркунучтуу сот жөнүндөгү китептери бизге белгилүү. Сулайман Бакырганинин жазган эмгектеринин мазмуну Орто Азиядагы түрк элдери арасында суфизмди таратуучулардын бири болгон Ахмед Ясавинин чыгармаларына өтө жакын. Анын ыр түрүндө жазылган чыгармаларынын басымдуу көпчүлүгү өтө жөнөкөй, жеткиликтүү формада исламдын негизги эрежелерин түшүндүрөт, Мухамед пайгамбар жөнүндө, аркы дүйнө, андагы жашоо, тиричилик боюнча маалыматтар берет. Ал бул жарыкчылык дүйнөдө өз бактысына жетише албаган ар бир адам аркы дүйнөдө, акыретте жетише ала тургандыгына ишенген жана ага ишенгендерге көмөк көрсөтүүгө убадасын да берген. Албетте, мындай көрүнүш дин алкагындагы табынуучуларды пассивдүү фатализмге түртүү менен, коомдук турмушка өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Бул маселе боюнча В. И. Ленин төмөнкүчө жазган: "Что первобытный человек получал необходимое как свободный подарок природы, это глупая побасенка. Никакого "золотого века" позади нас не было, и первобытный человек был совершенно подавлен трудностью существования, трудностью борьбы с природой".[1]

Айтылган сөз обьективдүүлүгү менен өз маанисин дайыма бекем сактап кала бере тургандыгына толук ишенүүгө негиз бар. Ошондой эле тарыхый инсандардын бири Сулайман Бакыргани өзүнүн "Акыр заман" ("Книга об окончании мира") китебинде адам өмүрү өткөндөн кийин гана аркы дүйнөдө өзү эңсеген жыргалга жете ала тургандыгын тастыктаган. Ошол сыяктуу эле суфизм идеясын аркалаган айрым чыгармалар XVII-XVIII кылымдардагы көчмөн казак, кыргыз уруулары арасында кеңири тарай баштаган. Суфизм поэзиясынын салттары казак жана кыргыз рухий мурастарында "Заман" агымы деген ат менен пайда болгон. "Заман" агымы кыргыздарга караганда казактарда мурдараак пайда болгондугун айта кеткендигибиз абзел. Бул агымдын өкүлдөрү, жаңы доорду "Зарзаман" деп мүнөздөп, патриархалдык нравалардын негизинде казак талааларында өткөн доорлордо "Алтын кылымдын" ("Золотой век") болгондугун, анда байлар болгон мүлкүн кедей-кембагалдар менен тең бөлүшүп жашоо

[1] Ленин В. И. Полн.соб.соч., Т.5. – 95-бет.

өткөргөндүктөрүн, ал эми кийинки учурларда бул касиеттин жоголуп кетип бара жаткандыгын ырдашкан. Анын башкы себепчиси катары адамдардын нравалык жактан бузулуп бара жатышы, натыйжада туура жолдон адашып, туюк тоскоолдуктарга кириптер болгондугун көрсөтүүгө аракеттенишкен. Бирок алар жан-дили менен жасаган аракеттерине карабастан, коомдук турмуштун өнүгүшүнүн объективдүү мыйзам ченемдүүлүктөрүнө бөгөт боло алышкан жок. Болуп жаткан өзгөрүүлөргө карата өздөрүнүн мамилелерин чыгармаларында таамай, так, жеткиликтүү деңгээлде сүрөттөй алышкан. Бул багытта чыгармалары менен калайык -калкка белгилүү болгон акындар Бухар Жырау, Шортам бай Канаев, Дулат-акын, Мурат Монуке улы ж.б. көрсөтүүгө болот.

Учу-кыйырына көз жетпеген казак талааларында пайда болгон "Заман" агымы кыргыз Алатоо аймактарына да XVIII кылымдын биринчи жарымында тарай баштаган. Тоолуу аймакта "Заман" агымы кыргыз "заманчыл акындары" деп аталып калган Калыгул Бай уулунун, Арстанбек Буйлаш уулунун, Молдо Кылыч Шамыркан уулунун ысымдары менен түздөн-түз байланышта.

Кыргыз жергесинде "Заман" агымы анын өкүлдөрүнүн башкы чыгармаларынын аты боюнча эл арасына таркалып кеткен. (Калыгулдун "Акыр заманы", Арстанбектин "Тар заманы", Молдо Кылычтын "Зар заманы"). Калыгулдун "Акыр заманы" жөнүндө сөз болгондо, Бухар Жыраунун "Акыр заман", Сулайман Бакырганинин "Акыр заман китаби" аттуу чыгармаларынын мазмуну менен Калыгулдун тааныштыгы болгон деп божомолдоого негиз бар.

"Заман" идеологиясынын кыргыз журтчулугундагы алгачкы өкүлдөрү Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч табийгый таланттары, чечендиктери, даанышмандыктары, адамдык касиеттери менен эл арасында зор кадыр-баркка ээ болушкан. Алар жараткан "Заман" темасындагы чыгармалар кыргыз коомдук турмушунун өзгөчөлүктөрүн өз ичине камтыган. Ошентип, кыргыз элиндеги кылымдар бою жашап келген этнофилософиясы "Заман" агымындагы адабиятта кеңири өнүгүп, натыйжада философиялык көз караштар бир канча деңгээлде калыптанганын белгилөөгө болот.

Калыгул Бай уулу

"Замана" агымынын негиз салуучусу Калыгул Бай уулу (1785-1855) Ысыккөлдүн күңгөй бетинде Карой деп аталган белгилүү аймакта манап насилинин үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Өз доорунда турмуш- тиричиликке тың, оокаттуу үй-бүлөдө бой көтөрүп, турмуштун ар кандай оор кыйынчылыктарын, түйшүгүн, жокчулуктун азаптуу запкыларын тарткан эмес. Турмуш жолунда курсагы ток, кийими бүтүн, ар бир күндү өз курбулары менен оюн-күлкү, жакшы маанайда өткөргөн. Ушул доордо кыргыз элинин көпчүлүк турмушу, социалдык-экономикалык жактан дуушар болгон оор кыйынчылыктар, мезгил-мезгили менен боло калуучу, бүткүл коомчулукту кыйынчылыкка дуушар кылган жут, азык-түлүктүн жетишпөөчүлүгү, жокчулук ар бир үй-бүлөгө өз кедергисин тийгизбей койгон эмес. Бул кыйынчылык он миңдеген күтүрөтүп мал айдаган манаптардын турмушуна да зор кыйынчылыктарды алып келген. Айрым учурларда оокаттуу адамдар да малдарынан ажырап, жакырчылыктын запкысын тарткан. Ал эми кедей, кембагал, өз күчүн сатып турмушун кылдыраткан байкуштардын жашоо шартынын деңгээли ого бетер жакырланган.

Ушул кырдаалда жаңыдан өз алдынча хандык болуп түзүлгөн Кокон хандыгы өзүнүн территориясын кыргыз уруулары ээлик кылып келген жерлердин эсебинен кеңитип, ээликке жетишкен аймактарга хандыктын бийлигинин символу, коргонуу, башкаруу борбору катары бекемделген чептерди тургузууга киришип, XIX кылымда Пишкек, Токмок, Каракол, Нарын, Кызыл коргон, Сопу коргон, Дароот коргон ж. б. чептерин бүтүрүшкөн. Кокон хандыгынын бийлик ээлери, куралданган сарбаздары өз "энчисиндеги" территорияларындагы элден хандык тарабынан белгиленген салыктарды жыйнашкан. Салык түтүн булаткан ар бир үйдөн алынган. Хандыктын салыгынан тышкары уруу башчыларынын, жер ээси болуп эсептелген манаптардын да өз алдынча жыйымдары болгон. Салыктар системасы карапайым калктын начар турмушун ого бетер кыйындаштырган. Салыктарды жыйноодо зордоп күчкө салуу, уруп-согуу, түрмөлөргө, зындандарга салуу сыяктуу ж. б. жазалар пайдаланылган. Жыйналган салыктар кыргыздардын турмуш шартын, социалдык абалын оңдоого жумшалбастан, хандыктын казынасын толуктоого гана пайдаланылган. Элдин социалдык турмуш деңгээли патриархалдык-феодалдык орто

кылымдык абалдан да төмөн бойдон кала берген. Көчмөндөр арасында мектеп, дарылануучу, атайын эс алуучу жай сыяктуу түшүнүк да болгон эмес. Калыгул төрөлгөн Каройдо мектеп болгон эмес. Жаштарды окутуу, билим берүү эч кимди тынчсыздандырган эмес. Жалпы кыргыз калкынын балдары сыяктуу эле Калыгул да кагаз бетине тамга жазып окуганды билбеген. Бирок табият тартуулаган зор касиети, таланты күн санап аны коомчулукка таанышгырды. Эл арасында бой тиреп келе жаткан Калыгулдун сөзгө болгон чеберчилиги, нуска сөздөрү, терең мазмундуу ойлору, көп нерсени туура баамдап баалай биле алышы, көрөгөчтүгү, бир эле жолу уккан сөздү эсте сактап кала ала турган касиети, өзүнүн өтө боорукер, адамгерчиликтүү, карапайым бала экендиги жөнүндөгү асыл сөздөр эл арасында легенда катары өтө тез тараган. Бул сыяктуу легендага айлана баштаган сөздөр Калыгулдун өмүрүнүн акырына чейин улантылып, элибиздин жүрөгүндө, канында сакталып калып, ал калтырган улуу мурас биздин азыркы муундарга өз таасирин тийгизип жатат деп айтууга толук негиз бар. Калыгулдун өмүрү, ал калтырган нуска сөздөрү кыргыз эли кылымдар бойлоп кастарлап келе жаткан акылмандык, адеп-ахлактык, эркин ой жүгүртүү мүмкүнчүлүгүнүн учугун улагандыгын баалабай коюуга болбойт. Калыгулдун өмүрү, ал калтырган нуска сөздөрү кыргыз эли кылымдар бойлоп кастарлап келе жаткан акылмандык, адеп-ахлактык, эркин ой-жүгүртүү мүмкүнчүлүгүнүн учугун улагандыгын белгилөөгө болот.

Калыгул кыргыз эли кызыгып уккан элдик оозеки чыгармаларды бүткүл жан дүйнөсү менен кулак төшөп уккан, үйрөнгөн, ташка тамга баскандай жаттап алган. Элдик макал - ылакаптарды, анын тарбиялык маанисин өтө жогору баалап, сөздөрдү нукура элибиздин акылынын түйүлдүгү катары караган. Ал ар дайым эл арасында болууну, алар менен баарлашууну зор сыймык катары эсептеген. Көбүнчө, улуулардын уюткулуу сөздөрүн жогору баалай билген, кийинчерээк өзү жараткан акылман сөздөрүндө алардан толук пайдалангандыгын айтпай коюуга болбойт. Калыгул өзүнүн сабатсыз болгондугуна карабастан, мусулман дүйнөсүнүн руханий байлыгынын кенчи болгон Курандын сүрөлөрүн жатка билген. Аны ислам динин аркалап, тиричилигин өткөргөн молдо, эшен, кожолордон үйрөнгөн. Мезгилинде эл кыдырып, шарияттын закондорун бекемдөөнүн үстүндө аракеттенгендерден айылдаштары менен чогуу угуп, алардан айырмаланып айтылган белгилүү сүрөлөрдү жатка өздөштүрүп

алган. Ошого байланыштуу, жердештеринин эскерүүлөрүндө айтылып жүргөндөй, айылында кээ бир ооруу-сыркоолорго дуушар болгондор Калыгулга дем салып коюу өтүнүчү менен да кайрылган учурларда пенделик адеп, адамгерчилик баалуулукту эсепке алып, оорулууга дем салып, окуп койгон учурлары да болгон.

Өзүнүн жалпы түшүнүгү боюнча ислам динине, анын ыйык куралы Курандын баалуулугуна астейдил ишенген жана жогору баалаган. Ага мисал катары төмөнкү ыр саптарын көрсөтүүгө болот:

Куранды эстен чыгарган
Мыкаачы болор.
Кичүүсү укпай улуусун
Ыймансыз болор.

Ал кыргыз элин ата-бабаларыбыз таазим этип келген исламдын эрежелерин ыйык сактоого чакырган.

Калыгулдун өмүрү туулуп өскөн жери касиеттүү Ысыккөлдө, Теңир-тоодо, Чүйдө, Талас аймагында жашаган элдердин арасында өткөн. Коңшу казак элинин турмушу менен анын кеңири тааныш экендигин айтууга негиз бар. Анткени анын белгилүү чыгармаларынын бири "Акыр заман" деп аталышы да бекеринен болбосо керек. Себеби казактын белгилүү ханы Аблайдын башкаруу сарайында эмгектенип, жашап өткөн дааныштман ойчул-акын Бухар Жырау (1693-1787) жараткан "Акыр заман" дастанынын Калыгулга чоң таасир тийгизгендигин айтпай коюуга болбойт. Өзүнүн негизги чыгармасынын бирин "Акыр заман" деп атоо менен, Калыгул кыргыз элинин коомдук турмушуна анын үлгүсүн пайдаланган болушу мүмкүн. Ой жүгүртүп, акыл калчоо боюнча өз доорунда Калыгулга эч ким тең келе алган эмес. Ошондуктан өз эли чексиз кадырлаган, урматтаган, сыйлаган Калыгул кыргыз уруулары арасында боло калуучу чыр-чатактардын чоң жаңжалга айланып кетишине, касташууларга жол койбоого аракеттенген.

Уруулар аралык чабышууларды жек көргөн. Кыргыз уруларынын ынтымакта, биримдикте, өз ара кызматташтыкта болушун эңсеген. Бул пикирибизге анын төмөнкү ыр саптары толук далил боло алат:

Ырыс алды ынтымак,
Ынтымагың жок болсо,
Алдыңдан таяр алтын так[1].

[1] Мурас. Фрунзе: Кыргызстан, 1990. -1-6,24,33-б.

Бул даана айтылган ыр саптары азыркы учурда да өз маанисин жоготкон жок. Жаңыдан түптөлүп жаткан улуттук идеологиябызда бул пикирди толугу менен пайдаланууга болот. Жалпы адам баласынын тарыхында биздин эрабызга чейинки мезгилдерде бүткүл дүйнөгө белгилүү Александр Македонскийдин империясы, аны негиздеген Александрдын тарбиячысы, кеңешчиси, белгилүү грек философу Аристотель болгон сыяктуу, кыргыздарда да сарбагыш уруусунан чыккан Ормонхандын кеңешчиси, насаатчысы Калыгул болгондугун айтпай коюуга болбойт.

Калыгул- коомдук турмушка, андагы оң, терс көрүнүштөргө, адилетсиздик, мыкаачылык, зордук зомбулук өңдүү маселелерге сареп салып, аны чечмелөөгө да колдон келишинче аракет жасаган инсан. Ал Ормонханга өз карамагындагы кедей-кембагалдарга карата жасаган мамилелерин оңдоосу зарыл экендигин таамай айткан.

Көп кыйнаба кулуңду,
Угуп жүргүн мунумду.
Кезек келип калбасын
Кегин кокус албасын,- деп, бийлик ээсине эскерткендигин коомдук турмушту, анын келечегин баалай билгендигинин дагы бир далили катарында баалоого болот.

Улуу насаатчынын гумандуулук, патриоттук маанайда калтырган мурастарын улуттук идеологияны калыптандырууга толук пайдаланууга болот. Калыгул- өзүнүн табият тартуулаган акылын, ой-санаасын өз элинин биримдиги, эркиндиги жана жыргал турмушу үчүн арнаган инсан. Өзүнүн чыгармачылык иш-аракетинде туулуп өскөн жерин, жан-дили менен кыргыз элин даңазалаган. Табияттын кооздугун, сулуулугун, көркөм казынасын сүрөттөгөн ыр саптарын жараткан. Ысыккөл жөнүндөгү чыгармасында

Күңгөйдөн агат миң булак,
Тескейден агат миң булак,
Аягынан агып чыкпайт бир булак!
Тегереги туюк,
Төбөсү бийик...
Ысыккөл бейиштин бир эшигидир![1]- деп, зор шыктануу, сыймыктануу менен ырдаган. Ал өзүнүн акылмандуулугу, эл алдындагы калыстыгы менен кадыр-баркка, урматтоого жетишкен. Өзүнүн ой толгоолорунда коомдук турмуштагы ар

[1] Мурас.-Фрунзе, 1990.-22-бет.

кандай көрүнүштөргө сареп салып, адилеттүүлүк менен адилетсиздикти таамай айтып, терең баалай алган.

"Каз, өрдөгү болбосо,
Айдың чалкар көл карып.
Улук адыл болбосо,
Убара болот эл карып..."[1]- деп, турмуштагы болочок социалдык кырдаалды туура мүнөздөгөн. Жаратылыштын, жер эненин, суунун, өмүр менен өлүмдүн көрүнүштөрүнө терең философиялык ой жүгүртүү менен объективдүү баа бере алган. Айтылган пикирибизди бекемдөө үчүн акылмандын төмөнкү ыр саптарын келтирип, баамдап көрөлү.

"Жакшы болсоң жердей бол,
Баарын чыдап көтөргөн.
Таза болсоң, суудай бол,
Баарын жууп кетирген...
Чындап ажал келген соң,
Чыккан жан келбейт ал кайтып.
Өткөн өмүр-качкан куш,
Колуңа келбейт ал кайтып..."[2] деген ыр саптарынын ар

бириндеги терең мазмундуу философиялык идеяларды көз алдыңа мажбур келтиресиң. Философиянын тарыхында белгилүү болгондой, дүйнөлүк цивилизациянын өнүгүшүнө экономикалык, социалдык жактан артта калган элдердин арасынан да эчен акылы тунук акылмандар өз таасирин тийгизиши мүмкүн деген эрежеге таянып, Калыгулдун ысмын зор сыймыктануу менен атоого болот. Өмүрү, жүрүш-турушу, акыл ыргактары легендага айланып, өз элинин эсинде түбөлүккө сакталып калган Калыгул 70 жаш курагында жарык дүйнө менен коштошкон, сөөгү туулуп өскөн Караойго коюлган. Күмбөзү жалпы элдин катышуусу менен тургузулган деген маалыматтар бар.

Кыргыз акылмандары жөнүндө сөз кылганда, эске сала кете турган өтө олуттуу маселе бар. Калыгул менен Арстанбек - XVIII кылымдын акыры -XIX кылымдын биринчи жарымында жашап өткөн даанышман ойчулдар. XX кылымдын 40-жылдары алардын адабий мурастары мектептерде, жогорку окуу жайларында окутулган. Бирок советтик доордо катуу тескөөгө алынган Калыгул менен Арстанбек манап насилине таандык болгондуктан, алардын улуу мурастарын окутууга тыюу салуу боюнча чечим кабыл алынган. Ошол мезгилдеги

[1] Мурас.-Фрунзе, 1990.-24-бет.
[2] Мурас.-Фрунзе, 1990.-33-бет.

Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин катчысы К. Орозалиевдин: "Кыргызстанда тарыхый илимди жана адабиятты өнүктүрүүнүн кезектеги маанилүү милдеттери" деген макаласы ("Кызыл Кыргызстан" газетасында 1947. 12. 10до, "Советская Киргизия" газетасында 1947. 14. 10до) жарыялангандан кийин, Калыгул менен Арстанбектин мурастарын окуп үйрөнүүгө жана изилдөөгө катуу тыюу салынган. Кыргызстанда Калыгул жана Арстанбектин чыгармачылыгын алгачкы изилдеген изилдөөчүлөрдүн бири Тазабек Саманчин болгон. Ал Калыгул менен Арстанбекти кыргыз элинин таланттуу залкар акындары экендигин, алар өз чыгармаларында кыргыз элинин мүдөөсүн, оюн, максатын чагылдырып көрсөткөндүгүн жана эли үчүн кызмат кылгандыгын илимий негизде баса көрсөткөн. Ал эми Молдо Кылыч Шамыркановду жазгыч-акын, кыргыз элинин агартуучусу катары мүнөздөгөн. Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин XI пленуму, кийинчерээк XI сьезди, илимпоздор Т. Саманчинди, З. Бектеновду Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычтын чыгармачылыгын идеалдаштырып, чеги жок мактоого алгандыгын улутчулдуктун ургун себүүчүлүк катары күнөөлөгөн. Бирок бул тарыхый адилетсиздикти Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитети өзүнүн 1988 -жылдын 29-декабрындагы "О необходимости восстановления исторической правды литературного наследия видных кыргызских мыслителей конца XIX- начала XX веков" аттуу токтомунда өз мезгилинде кетирилген кемчиликти моюнга алып, Калыгул, Арстанбек жана Молдо Кылычтын улуу мурастарын үйрөнүүнүн зарылчылыгын көтөрдү. Бул жөнүндөгү кабарды кыргыз коомчулугу чын ыкласы менен кызуу колдоду. Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Жеңижок ж. б. ойчулдардын биздин муундарга калтырган улуу мурастарын үйрөтүүнүн зарылчылыгы жөнүндөгү чаралары иш жүзүнө ашырылууда. Маселен, Ош мамлекеттик пединститутунда 1988-89-окуу жылынан баштап бардык факультеттерде кыргыз ойчул-акындарынын улуу мурастарын үйрөнүү боюнча атайын курс 20 сааттык программа боюнча окутула баштаган. Пединститут университетке айланган 1992-93-окуу жылынан баштап, бардык гуманитардык факультеттерде атайын курс 30 сааттык программа боюнча улантылууда. Студенттердин атайын курска карата кызыгуулары өтө зор. 2000-2001 окуу жылынан Ош мамлекеттик университетинде "Кыргыз философиясы" өзүнчө

сабак катары бардык факультеттерде атайын программа боюнча окутулуп, "Кыргыз философиясы" кафедрасы уюштурулуп, анын курамында атайын даярдыгы бар илимпоздор жана адистер эмгектенишүүдө.

Адабияттар.

1. Мурас. --Фрунзе: Кыргызстан, 1990.
2. Кебекова Б. Калыгул Бай уулу. //Кыргызстан маданияты.- 1990. -10-май.
3. Калыгул, Казыбек (Казалдар).- Б., 1992.
4. Калыгул Бай уулу. –Б., 1992.
5. Улуттук идеология жана кыргыз рухий дөөлөтүнүн кайра жаралышы. -Б., 1998.

Арстанбек Буйлаш уулу

Арстанбек (1824 –жылы) Ысыккөлдүн сыртында белгилүү манап Буйлаштын үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Буйлаштын эки аялы болуп, улуу байбичесинен Бабакан, Атакан, Бектур, Кулпу, Сөлпү деген 5 уулу, кичи аялы Төрөкандан жалгыз Арстанбек болгон. Ал жаш кезинен эле чыйрак, сергек, ыр жандуу өсүп, комузга шыктуулугун көрсөткөн. Шартына жараша башка бирөөлөрдөн кыргызга белгилүү күүлөрдү черткенди өтө тез өздөштүрүп алган. Эл аралап, өз өнөрүн элге тартуулаган ырчы, акын, манасчылардын аткаруусундагы чыгармаларды кунт коюп угуп, негизги мазмунун тыкандык менен өздөштүрүп эсте сактап кала алган. Бир жолу уккан чыгармасынын мазмунун өмүр бою эсинде сактап кала алган деген эскерүүлөр эл арасында сакталып келе жаткандыгын изилдөөчүлөр да айта жүрүшкөндөрү белгилүү. Бирок анын аталаш туугандары анын бой тиреп, эркин өсүшүнө мүмкүнчүлүк беришкен эмес. Алар Арстанбектин жаштыгына карабастан, манаптын короосундагы чарбалык иштерге байланыштуу оор жумуштарды аткарууга, күнү-түнү короо четинде эмгектенүүгө мажбурлашкан. Бирок ага табият тартуулаган таланттын мүрөк суусун бөксөртүп же токтотуп коюу эч кимдин колунан келген жок. Андагы талант мүнөт санап толукшуп оргуп чыгып, анын башын элине тааныта баштады. Баласынын акындык, чертмекчилик талантына көзү жеткен атасы Буйлаш Алманбет деген устага боз үйдүн уугунан улаштырып комуз жасатып берет. Арстанбек комузун күүгө келтирип, эл кыдырып, эли каалаган ой-санаасына топ келген, нускалуу сөздөр менен угармандардын көңүлүн ачкан. Анын эл арасында болушу карынын да, жаштын да көңүлүн көтөргөн. Ошондуктан Арстанбек кайсыл айылга келсе, кабарын уккан коңшу айылдагылардын дээрлик бардыгы топтолушуп келишкен. Өздөрүнүн үй жумуштарын эстен чыгарып, акындын нуска сөздөрүн, төкмөлүк маанайдагы бири-бирине топ келишкен сөздөрүн зор эргүү менен кулак төшөп угушкан. Канча убакыт өткөндүгүн байкабай калгандардын саны өтө эле көп болгондугун изилдөөчүлөр көп жолу эскерүүлөрдүн негизинде далилдүү маалыматтар менен баяндашат. Арстанбек элдик, башка комузчулардын күүлөрүнөн, өзү жараткан күүлөрдөн, бардыгы болуп 300 ашык күүлөрдү, бири-биринен өтө кылдаттык менен ачык-айрым ажыратып черте билген деген уламыш сөздөр бар. Ал жараткан күүлөрдүн арасында

БИБЛИОТЕКА
Ошского государственного
университета
Инв. № 884253

«Арстанбектин ат чубатар ботою», «Арстанбектин ырчы күүсү» жумурай журтубузга белгилүү. Ал эми «Чоро», «Көкөтайдын ашы», «Жаңыл Мырза» сыяктуу ыр- күүлөрү кийинки муундагы ырчы жана комузчулардын сезимдеринде сакталып, урмат-сый менен өз жашоосун улантууда. Арстанбек XIX кылымдын 60 - жылдарында 36 жаш курагында Ысыккөл, Тянь-Шань, Чүй, Каркыра жайыты аркылуу казактар жашаган аймактарда даңазалуу акылман, акын жана комузчу катары белгилүү болгон. Ал кыргыз эли өз башынан өткөргөн тарыхый окуялардын күбөсү болуп, ар кандай маселени элдин жана коомчулуктун кызыкчылыгы үчүн чечүүнү ойлонгон. Анын эсинде Кокон хандыгынын үстөмдүгү, бугу-сарбагыш чабыштары, Кененсары Касымов, анын иниси Нооруздун кыргыздарга каршы жасаган чабуулдары, бөөдө өлүм, кан төгүүлөр, жапа чеккен карапайым калктын көз жашы, кыйратылып өрттөлгөн кыргыз конуштары, зордук зомбулуктар, орус империясынын кыргыз жергесинде жүргүзгөн колониялык, баскынчылык саясаты түбөлүк сакталып калган. Бул сыяктуу көрүнүштөрдү акын сын көз менен карап, жактырган эмес. Кыргыздардын эркин жана көз карандысыздыкта жашоосун эңсеген. Ал өзүнүн «Тар заман» аттуу чыгармасында:

Алматыдан аттанып,
Орус келе жатыр ай.
Кыска чөптүн баарысын
Көрүп келе жатыр ай.
Узун чөптүн баарысын
Оруп келе жатыр ай
Бул орусту карасаң,
Ченчи салып, жерди алды
Бээден туулган керди алды,[1]- деп, орус колонизаторлорунун кыргыз жериндеги ээнбаштыгын муңканып ырдаган. Кыргыздардын баштарынан өтүп жаткан оор күндөрдү төмөнкүчө мүнөздөгөн:

Жасоолдор келет шарактап,
Жардынын жалгыз атын каректап.
Жасоолдор минди жакшы атты
Жардынын баарын какшатты[2].

Кыргыз жерине жаңыдан ээлик кыла баштаган орус колонизаторлорунун «жаңы тартиптериңе» түпкүрүнөн түнөк алып бара жаткан калкты ойготууга, акыл жыйнооого чакырып,

[1] Мурас.-Фрунзе, 1990.-37-38-бет.
[2] Мурас.-Фрунзе, 1990.-38-бет.

жалпы элге жар салган. Арстанбектин комузчулук өнөрү, акындык таланты күн санап өстү, өзгөчө акылман, үлгү сөздөрү анын эл арасындагы кадыр -баркын көтөрдү. Эл оозуна алынган зор талант ээлери комузчулар жана акындар менен үзгүлтүксүз жолугушуп, көптөгөн айтыштарда катышты. Ошондой беттешүүлөрдүн бири катары белгилүү Ормон хандын уулу, зор комузчу Сейилкан менен болгон жолугушуусун көрсөтүүгө болот. Айтыш Акталаа аймагында Сейилкандын айылында өткөн. Ошол учурдагы кыргыз элине белгилүү аксакал комузчулар Шабдан жана Байсал катышкан. Жолугушууда Арстанбек да, Сейилкан да кылым карыткан элдик кайрыктарды, тарыхый "дастан күүлөрдү", "арман" жана "ботойлорду" өз дараметтерине жараша аткарышкан. Угармандар экөөнүн тең бири -биринен калышпаган шыгы, таланты жана чеберчиликтери бар экендиктерин адилет баалашкан. Чертмекчилик өнөр боюнча Сейилканды женүү оңойго турбастыгын байкаган Арстанбек дагы бир амал колдонмокчу болуп, бычагын кынынан чыгарып, комуз кылын аны менен так кайрып күүсүн аяктайт. Комузчулар арасындагы мындай татаал ыкманы Сейилкан да эң сонун билген. Бирок ал ыкманы колдонууга аракеттенип жаткан учурда анын комузунун кылы чарт үзүлүп калат. Калыстар адилеттүүлүк менен «Арстанбек женди» дешип жыйынтыкташат. Бул жеңиш Арстанбектин кадыр-баркын дагы бир баскычка жогорулатты. Арстанбек 1850- жылы казактын белгилүү акыны Сүйүнбай менен да жолугушкан. Бирок казак-кыргыздардын ортосундагы кырдаалды курчутуп жибербейли деген уруу башчылары акындардын жарышын токтоттуруп коюшкан. Ал эми белгилүү казак акыны Картаңбай Арстанбек ыр ырдап, күү чертип жаткан боз үйгө кирип олтургандан кийин, «мен Арстанбек менен айтышпастан эле жеңилдим» деп ачык айткан экен.

Арстанбектин турмушундагы дагы бир зор окуя- анын 1860-жылы Алымбек датка менен жолугушуусу. Алымбек датка Кокон ханынын биринчи вазири, куралдуу күчтөрүнүн башчысы катары Мадалы хандын буйругу менен орус колонизаторлорунун хандыктын территориясына терендеп кирип келүүсүн токтотуу, мүмкүнчүлүк болсо артка сүрүп салуу максатында 12000 куралданган аскер менен Кетментөбө, Тянь-Шань аркылуу Чүй аймагындагы Узун-Агачка жөнөтүлгөн. 14000 аскерден турган экинчи топ хандын зор ишениминдеги Канат шаанын жетекчилигинде Ташкент аркылуу ошол эле жерге жөнөтүлгөн. Хандыктын эки топко бөлүнгөн куралдуу күчтөрү Узун-Агачта кошулуп, орустарга кыйраткыч сокку

урууну пландаштырышкан. Айтылган аймакка Канат шаа 2 күн мурда жеткен. Бирок Алымбектин тобунун келишин күтпөстөн, өз ара эрдигин көрсөтүү максатында орус отряддарына каршы чабуулду баштап жиберет. Орто кылымдардагы техника менен куралданган кокондуктардын чабуулун орус отряддары оңой эле мизин кайтарып, аларга кыйраткыч сокку уруп артка сүрүп таштаган. Жалпы абалды көрүп, Алымбек бул көрүнүштөн алдын ала жыйынтык чыгарып, орустарга каршы чабуулга баруу үчүн хандыктын армиясын жаңыча куралдандыруу керектигин, ал үчүн хандыктын казынасын толуктоо, куралдардын жаңы түрлөрүнө ээ болуу зарылдыгын түшүнгөн. Ошол максатта өз армиясын Чүй өрөөнү аркылуу Ысыккөл, Тянь-Шанды көздөй багыттады. Ысыккөлдө хандыкка салыктарды өз убагында төлөбөгөн бир топ манаптар жазалоо максатында хан ордосуна жөнөтүлөт. Ошол жөнөтүлгөндөрдүн арасында Арстанбектин атасы Буйлаш да болот. Арстанбек Кокон ханынын бектерине акындык ыкма менен өз өтүнүчүн билдирип комуз күүсү, мукам үнү менен алардын көңүлүн өзүнө бурат. Алымбек датка өзүнүн табияты бонча исскуствону, агартуучулукту, адептүүлүктү, кичи пейилдүүлүктү жогору баалаган инсан болгон. Ал Арстанбекти өзүнө жакын отургузуп, комуз күүсүн, мукам созолонгон жагымдуу үнүн угуп, анын табигый талантын өтө жогору баалайт жана манаптын баласы болуп туруп сабатсыз экендигин укканда өтө кейип-кепчиптир да, аны Оштогу өзүнүн медресесинде окууга да сунуш кылат. Бирок Арстанбек ал мезгилде 36 жашта экен. Алымбек датка Арстанбектен кыргыз жеринин түштүк аймактарында- Памир, Алай, ичкилик, Фергана өрөөнүндөгү кыргыздар арасында- болуусун өтүнгөн. Анын өтүнүчү боюнча Арстанбек 1860-66-жылдары жогоруда аталган аймактардагы кыргыз урууларынын арасында болуп, өз өнөрүн көрсөткөн. Анын акындык талантын түштүк аймактагы кыргыздар өтө жогору баалашкан жана ага «тоо булбулу» деген ардактуу наамды ыйгарышкан. Кыргыз журтчулугунда мындай ардактуу наамды биринчи болуп Арастанбек алган.

Адабияттар.

Мурас. –Фрунзе: Кыргызстан, 1990.
Асан Кайбылда уулу. Күү баяны. -Бишкек, 2000.
Арстанбектин "Тар заман", Күү баяны. -Бишкек, 2000. -301-309-б.
Арстанбек. -Бишкек, 1994.
Улуттук идеология жана кыргыз рухий дөөлөтүнүн кайра жаралышы. -Бишкек, 1998.

Молдо Кылыч Шамыркан уулу

Залкар ойчул жана акын Кылыч (1866-1917) Кочкор өрөөнүндөгү белгилүү Төрөкелди баатырдын тун уулу Шамыркандын үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Шамыркан өзүнүн кичүү инилери Баатыркан, Үркүнчү, Карасай, Чоткарала өңдөнүп бийлик бутактарына илеше албаган. Баласы 5 жашка чыкканда Шамыркан жарык дүйнө менен коштошкон. Көп узабай Кылыч апасынан да ажырайт. Тагдыр жаздымы менен жаш бала туугандарынын тарбиясында калды. Ал жаш мезгилинен эле өтө чыйрак, сөзгө чечен, ар бир сөзүн тактап, бекемдеп сүйлөгөн бала болуп жетилет. Анын бул касиетин туура түшүнгөн туугандары аны адегенде жергиликтүү молдого, кийинчерек чүйлүк молдолордон окутушкан. Туугандары ага Токмоктогу Закир калпанын мектебин да бүтүрүүгө жардам беришкен. Ал мектепти мезгилинде Тоголок Молдо (Байымбет Абдрахманов) жана Ысак Шайбековдор да бүтүрүшкөн. Кылыч аталган мектепти бүтүрүү менен татар, казак тилинде жазылган айрым китептер, аз да болсо газеталардагы жарыяланган кабарлар менен таанышууга мүмкүнчүлүк алды. Анын жаштайынан сезилген ырга болгон шыгы өстү, ыр саптарын түзүү гана эмес, аны кагаз бетине түшүрө да алды. Молдо Кылычтын чыгармачылык, акындык шыгы эл арасында өтө тез тарады, анын ыр саптары өзүнүн сабаттуулук касиети менен башкалардан өзгөчөлөнө баштады.

Молдо Кылыч кыргыз элинин оозеки чыгармаларына кунт коюп, мүмкүн болушунча көбүрөөк угууга кызыккан. Ырчыларды, акындарды жана манасчыларды күнү-түнү ээрчип жүрүп уккан. Анын бул аракети Кылычтын келечектеги чыгармачылык эргүүлөрүнө чоң таасир көрсөткөндүгүн айтпаса да түшүнүктүү. Элдик макал, ылакаптарды кызыгып үйрөнгөн, ал да акын жараткан чыгармалардын көркүнө көрк, терең мазмун берип тургандыгына окурман өзү күбө.

Молдо Кылыч акын болуп таанылгандан баштап, айланага көз чаптырып, табият жана анын кооздугун дараметинин барынча көркөмдөп айтканды жакшы көргөн. Табият менен адамдардын биримдиги, өз ара байланышы, адамдардын табиятты коргоодогу милдеттүүлүгү жөнүндөгү проблемаларды өз чыгармаларында биринчи катарга койгон. Маселен, «Чүй баяны» «Керме тоо» «Жинди суу» ж.б. чыгармаларынан бул маанайды толук жолуктырууга болот. Молдо Кылычтын жүрөгүн титиреткен окуя 1910-жылы

декабрь айында Кемин өрөөнүндөгү болгон катастрофалык катуу жер титирөө болуп калды. Бул окуяга байланыштуу «Кысаи зилзала» аттуу чыгармасын жаратты. Ал чыгарма 1913-жылы Казан шаарындагы басмаканадан өзүнчө китеп болуп басылган. Молдо Кылыч- кылым башындагы кыргыз эли өз башынан өткөрүп жаткан тарыхый оош-кыйыш окуялардын баарынын күбөсү. Өзгөчө ага орус колонизаторлору, алар менен коюн-колтук, кызматташтыкта болуп жаткан жергиликтүү кыргыздардын феодалдык төбөлдөрү экендиктерин түшүнө алган. Кыргыздардын социалдык, саясий жана маданий турмушундагы көрүнүштөргө чын дили менен кейип-кепчиген. Ал колониялык бийлик ээлеринин кыргыздарды асылдуу жерлерден ажыратып, тоо этектете капчыгай жана таштуу аймактарга айдап жаткандыгын өз көзү менен көргөн күбөлөрдүн бири. Ошондуктан акын орус империясынын колониялык саясатын жек көрүү сезими менен кабылдап, кыргыздар капталган көйгөйлүү турмушту айгинелеген чыгармаларды жаратты.

Мисалга, акындын «Зар заман» аттуу чыгармасынын айрым саптарын окусак, ал инсандын акыл-сезүүсүн, түшүнүгүнүн коомдук турмушка канчалык тереңдигин, жүрөк сезиминдеги боорукерлик, улуттук ар -намысынын канчалык тереңдигин, жүрөк сезиминдеги боорукерлик, улуттук ар намысты канчалык деңгээлде баалай алгандыгын оңой эле түшүнүүгө болот. Молдо Кылычтан калган улуу мурас -кыргыз элинин канында, жанында жана акыл-эсинде муундан -муунга өтүп келе жаткан мурас. Бул мурасты эч тартынбастан улуттук идеологиябызды иштеп чыгууга пайдалансак, элибиздин келечеги үчүн чоң утуш болору талашсыз маселе.

Акын «Зар заманда» сөздү мындайча куюлуштурган:

Зар замандын казалы,
Калем алып жазалы.
Жөнү жокту жаздың деп
Кудайым кылба жазаны…

Замананын шумдугу-
Сөздүн кетти чындыгы
Боздотту го карыпты
Болуш-байдын чыгымы.

Бей-бечера көп берет
Бий-болуштун салымын

Жетпеди деп карабайт
Жетим-жесир карыбын
Үй башына бир алат
Оокатынын жарымын.
Акыр заман адамы
Ар жоругу баягы,
Жалган ишти чын кылат
Жедирсеңиз параны.
Заң билбеген момундар
Зарданып байкуш калады.

Эмдигинин бийлери
Ак-караны билбеди
Карып, жетим, пакырдын
Каргаганы тийбеди.

Бей-бечера зарлады
Залимдердин зарпынан...[1]- деп, кыргыз коомундагы социалдык, саясий жана экономикалык кырдаалды зор чеберчилик менен мүнөздөп, угуучунун жүрөгүндө эстен чыккыс из калтырган.

Акын кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын негизинде белгилүү «Буудайык» аттуу поэмасынын өзүнчө вариантын жараткан, «Канаттуу», «Бүркүттүн тою» деген чыгармалардын автору. Бул чыгармалар 1925-жылы өзүнчө китеп болуп басылып чыккан. Өзгөчө «Бүркүттүн тою» аттуу дастанда кыргыз коомундагы өкүм сүрүп турган социалдык, турмуштук маанидеги олуттуу маселелер көтөрүлгөн, ал маселелер азыркы муундардын турмушунда да кездеше калып, үндөшө түшкөндүгүн эске алсак, Молдо Кылыч канчалык залкар ойчул, акылман, философ экендигин даана көрүүгө болот. Молдо Кылычтын канаттуулар жөнүндөгү дастаны менен таанышкандан кийин Мухтар Ауэзов: «Кылычтын чыгармаларындай куштардын сүрөттөлүшүн дүйнөлүк көркөм адабияттан кезиктирүү кыйын»,- деп бекеринен айтпаса керек. Акындын дүйнө кабыл алуусу элдик аң-сезимдин бардык рационалдуу жагын өзүнө сиңирип, аны учурга карата актуалдаштырат. Ал жараткан чыгармаларда дүйнөнүн бардык картинасын кайра ой жүгүртүп карап чыгуу эмес, салттуу баалуулуктардын шкаласын кайра иштеп чыгуу проблемасына арналган.

[1] Мурас. Зар заман. -Фрунзе, 1990.-43...-бет.

Молдо Кылычтын дүйнөгө болгон көз карашында башкы багыт бардык нерсенин өзгөрүшү жөнүндөгү идея эсептелет. Ал бардык нерсе кыймылда турарын тастыктоого аракеттенген. Жаратылыштын бардык түрлөрү токтоп калбастан, өзүнүн абалын өзгөртүп турарын айткан. Мисалы, пайда болуу, төрөлүү, кыйроо, жоголуу эч качан токтобостугун айткан. Молдо Кылычтын этикалык идеялары рухий жашоонун көрүнүштөрүн антропологизациялоого багытталып, биринчи орунга адам проблемасы коюлат. Этикалык идеялары жупуну элдин жүрүш-турушуна жана ишмердүүлүгүнө багытталган.

Акындын этикалык көз караштарында аялдар маселеси маанилүү орунда турат. Аялдын сулуулугу анын тышкы кооздугунда эмес: рухий ахлактык деңгээли, мамилеси, меймандостугу, үйдү сарамжалдуу кармай алгандыгында экендигине басым жасаган. Акындын чыгармаларында жалпы калайык-калктын жакырчылыктагы оор турмушу, анын себептери, күнөөкөрлөрү ачык даана чагылдырылат.

Ал эми коомдук турмуштагы орун алган адилетсиздик, теңсиздик, кемсинтүү сыяктуу көрүнүштөргө акын нааразылык билдирген.

Молдо Кылычтын чыгармаларында XX кылымдын башындагы кыргыз турмушунун жалпы көрүнүштөрү мүнөздөлөт. Ошондой эле кыргыз жеринин Кокон хандыгынан Россиянын курамына өтө башташы менен турмуштун экономикалык, социалдык жана маданий структурасындагы өзгөрүүлөр жөнүндөгү көрүнүштөргө орун берилген. Бул анын ой жүгүртүп турмушту баалай алгандыгын айгинелейт. Молдо Кылыч жазгыч акын, агартуучу болгон. Ал жаштарды талыкпай билимдүү болууга, улуулардан таалим алып, кеңештерин угууга үндөгөн. Акындын ырларында кыргыз жеринин жаратылышы, ажайып кооз көрүнүшү, али өздөштүрүлбөй жаткан байлыгы, жаныбарлар дүйнөсү, жер жемиштери, жан жыргаткан салкын абасы сүрөттөлөт. Ошондой эле кыргыз илимпоздорунун ар кайсы мезгилдерде жазылган илимий макалаларынан Молдо Кылычтын артыкчылыгын, билги географ жана этнограф, ботаник жана зоолог, мекен жеринин сүрөтчүсү жана акыны экендиги жөнүндөгү адилеттүү сөздөрдү окуп, акындын элибиз кадырлаган улуу талантына сыймыктанбай коюуга болбойт.

Адабияттар:

1. Юнусалиев Б. Молдо Кылычтын революцияга чейинки кыргыз турмушу чагылдырылган чыгармаларынын айрым маселелери. //Ала-Тоо.- 1989.- №12.
2. Юнусалиев Б. Молдо Кылыч Шамыркан уулу. Зар заман. //Ала-Тоо.- 1990- №1.
3. Юнусалиев Б. Молдо Кылыч Шамыркан уулу. Поэмалар. //Ала-Тоо.- 1990.- №2.
4. Молдо Кылыч. (Казалдар).-Фрунзе, 1991.
5. Жаныбекова В. Молдо Кылыч - доор жарчысы.-Ош, 2000.
6. Жаныбекова В. Залкар ойчул-акындардын чыгармаларындагы үндөштүк.-Ош, 2000.

Токтогул Сатылганов
(1864-1933)

XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын баш чениндеги ойчул акындардын ичинен Токтогул соолгус акындык таланты менен айырмаланып турат. Анын ырларында кыргыз элинин тарыхы чагылдырылган, эмгекчи эл данкталган, эзүүчүлөрдүн бети ачылган, коомдук кемчиликтер айыпталган. Акын жаркын келечек жөнүндө кыялданган, бул дүйнөдө жашоонун ырахатын пропагандалаган. Акындын бай көркөм мурасы эркиндик үчүн күрөш пафосу бактылуу турмушка умтулуу идеясына сугарылган. Ал кыргыз элинин эркин ой жүгүртүүсүнүн мыкты каада-салттарын өздөштүрүп, аны дагы да терең байытты.

Токтогул Сатылганов 1864-жылы кооз тоолуу өрөөн Кетмен төбөнүн Сасы-Жийде кыштагында кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Ошол учурда административдик бөлүнүү боюнча Кетмен төбө Наманган уездинин курамына кирген. Токтогулдун атасы Сатылган кедей болгон, бирок жакшы мүнөзү менен айырмаланган. Ал эмгекчил, кайраттуу, алдына койгон максатын өжөрлүк менен ишке ашырган киши катары белгилүү эле. Сатылгандын бул касиеттери уулунун тарбияланышына жана калыптанышына чоң таасир этти.

Токтогулдун энеси Бурма кошокчу болгон. Сатылган, башка көптөгөн жалчылар сыяктуу, үй-бүлөнү багуу үчүн жергиликтүү байларда малайлык кылган. Ал кой бакчу, Бурма болсо мүлктүү үйлөрдө тыным алуу дегенди билбей иштеген. Бирок жубайлар канчалык аракеттенишсе да жокчулуктун торунан кутула алышпады. Кичинекей кезинен эле болочок тоо булбулу турмуштун ачуусун татып көрдү. Ата-энеси менен бирге ал байга жалданып иштеди, ал эми он экиге киргенде, башка байга жардамчы болууга аргасыз болду. Ошентип, койчулуктун кайгылуу ачуу турмушун жаш Токтогул жону менен сезди.

Токтогул сезимтал жана жөндөмдүү болуп өстү. Анын эсинде жергиликтүү феодалдарга карата айтылган атасынын сөздөрү, энесинин жомоктору жана ырлары биротоло сакталып калды. Айрыкча музыка менен поэзияга карата сүйүүнү, чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн ойготууда энеси чоң роль ойногон. Ал болочок акындын биринчи окутуучусу болгон, анын чыгармачылык фантазиясын, ырга болгон шыгын ойготкон. Өз кезинде Токтогул өмүр бою энесинин жаркын элесин унутпай жүрдү. "Апакем, аман барсыңбы?" деген ырында апасы жөнүндө минтип ырдаган:

Айланайын апаке!
Балапандай баккансың,
Ак сүтүңдү эмизип,
Бооруңа басып жаткансың.
Алты аркар жылдыз батканча
Алты айланып эмизген
"Анык акын Токтогул
Кимдин уулу дегизген!"
Жетиген жылдыз батканча
Жети айланып эмизген
"Жергелүү журтка сайраган
Кимдин уулу!" дегизген.
Ардактап мени төрөгөн
Алдейлеп сүйүп бөлөгөн.[1]

Он беш жашында Токтогул толук калыптанган акын жана комузчу катары кеңири белгилүү болду. Ал дыйкандар арасында өз ырларын аткарып, айыл аралай баштады. Жаш акындын жүрөк титиреткен, чынчыл ырларын эл тилектештик жана жактыруу менен кабыл алды. Адегенде анын чыгармаларынын көпчүлүгү лирикалык маанайда болгон. Кийинки жылдары анын чыгармачылыгында кескин түрдө феодалдык турмуштун түрлүү жактарын сындоо үстөмдүк кыла баштады. Мунун башаты акындын бийликтегилерди сынга алган айтыштары болду. Жаш Токтогулдун биринчи айтышкан кишиси бай-манаптардын эшик акыны Арзымат эле. Бул айтышта болочок акын жеңип чыкты. Анын ырынан жергиликтүү феодалдарды мактоо эмес, чындыктын үнү угулду. Анда эр жүрөктүүлүк, жөнөкөй инсандык абийир, эмгек, акындын намыскөйлүгү даңкталды. Айтыштын аягында отургандардын жалпы күлкүсүнүн коштоосу менен Токтогул төмөнкүчө ырдады:

Кара карга үндөнүп,
Каркылдаган урганым,
Манапты ээрчип эт жеген,
Мадырайган соргогум!
Мени жакырсың деп кордодуң.
Жакыр да болсом мен өзүм,
Жаандан чыккан жоргомун.[2]

---

[1] Токтогул. 1 том.-Ф.: Адабият. 1989,-146-бет.
[2] Мурас.-Ф., 1990,-214-215-бет.

Ушул күндөн тартып ал акындыкты кесип кылган киши катары белгилүү болду. Эмгекчил элдин турмушу менен тыгыз байланышы болочок ойчулдун дүйнө карамынын өзгөчөлүгүн аныктады. Айлана чөйрөнү тереңирек таанып билген сайын, анын чыгармачылыгынын социалдык тематикасы улам курчуп, ал эми феодал төбөлдөрүнө кооптуу боло баштады. Кыргыз элинин таанымал акыны катары Токтогул айылдарды кыдырып, өз ырларын аткарып жүрдү. Ал кыргыз конуштарына жакын турган казак айылдарында, өзбек кыштактарында да болгон. Каерде жүрбөсүн, акын эмгекчил элдин тиричилиги жана рухий байлыгы менен терең таанышууга аракеттенген. Анын түрлүү жерлерге саякат кылышы, түрлүү -түмөн эл менен учурашуусу жаш акындын көз карашын кеңейтти. Эзилүүчү жана эзүүчүлөрдүн турмушу, дин кызматкерлеринин кылык-жоруктары менен тааныштырды. Ушундай жол менен келечектеги тоо булбулу өзүнүн чыгармачылыгын өнүктүрүүнү уланта баштады. Бул өңүттө акыйкат сөздү Жоомарт Бөкөнбаев айтып кеткен: "Болочок акындын жүрөгү оргуштаган кубат жана сүйүүгө жык толгон эле (эмгекчи элге карата- Ж. Ж.). Ал күн сайын ыр токуунун жана аны аткаруунун чеберчилигин өнүктүрүп отурган".[1]

Өзүнүн акындык таланты менен Токтогул калайык-калктын көңүлүн бурду. Бай-манаптар бир топ жолу улуу ырчыны өз тарабына тартууга аракет кылышты. Бирок бул аракеттер ишке ашкан эмес. Феодал төбөлдөргө кызмат кылууну акын кемсинтүү деп эсептеген. Жаш Барпыга ал минтип насыят айтат:

Кетмен чапкан кедейди
Келиштирип ырдагын.
Башынан бузук байларга
Балам, көңүл бурбагын.
Орокчу болсо, толуксуң,
Өзүң барып жолуккун.[2]

Элдин ой-пикирин, үмүтүн билдирген ырлар жергиликтүү феодалдарга жакпады, акырында манаптардын жалган чагымы боюнча, Анжиян көтөрүлүшүнүн катышуучусу деген жалаа менен 1898-жылы акынды камакка алышты:

Эки колум байлатып,
Эки көзүм жайнатып,
Кыямат салдың башыма,

[1] Бөкөнбаев Ж. Токтогулдун бала чагы// Ленинчил жаш. –1940.- 22-ноябрь.
[2] Токтогул. II т., 93-бет.

Кылмышы жок айдатып,[1]- деп ырдаган бул тууралуу Токтогул.

1898-жылы август айында Токтогул башка айыпталгандар менен Анжиян түрмөсүнөн Самаркан аркылуу Красноводскиге, андан кийин Астрахань, Москва аркылуу Тобольск жана Тюмендин түрмөлөрүнө жөнөтүлгөн. Кийинчерек каторжниктер, алардын ичинде улуу акын, Иркутскиге жеткирилген, андан ары Александровский централ деген ары кайгылуу, ары кыска атка ээ болгон Александрийский каторгалык түрмөсүнө жөнөтүлгөн. Ырчынын Сибирге чейин басып өткөн жолу алыс жана татаал болгон. Акындын Александрийский централда болушу анын андан наркы ишмердүүлүгүндө чоң мааниге ээ болду. Дал саясий айыпталган революционерлер менен жолугушуу Токтогулдун дүйнө карамын, социалдык теңдик жөнүндөгү анын түшүнүгүн кеңейтет.

Токтогул Сибирь сүргүнүнөн качууга аракет кылат. Бирок биринчи аракети ишке ашпады. Бул аракети үчүн акындын каторгалык жумуш мөөнөтү жетиден он эки жылга көбөйтүлдү.[2]

Он жылдан кийин Семен жана Харитон деген досторунун жардамы менен Токтогул экинчи жолу качып, 1910 – жылы Ата мекенине кайтып келет жана Октябрь революциясына чейин бийликтерден жашынып жүрөт. Аң—сезимдүү турмушун акын эл массасынын азаттыгы үчүн күрөштө өткөрдү. Кыргыз коомунун социалдык теңсиздик жараткан жарасын ачып көрсөткөн жана жергиликтүү феодалдардын жана падышалык чиновниктердин зордук-зомбулугун ашкерелеген ырларды чыгарды:

Жетим, жесир, алсызга
Карабадың, беш каман,
Жетилсин деп жардыны
Санабадың, беш каман.
Жеп, ичкенден башканы
Каалабадың, беш каман.[3]

Ушундай караңгы доордо Токтогул эмгекчил элдин экономикалык жана рухий эзилүүсүнө ачыктан -ачык каршы чыккан жана жалпы адилеттүүлүктү орнотууну талап кылган. Ал оор экономикалык эзүүнүн себебин түшүнүүгө аракеттенген.

---

[1] Ошондо, 5-бет.
[2] Токтогул Сатылганов. Сб.статей. Киргосиздат.-Ф., 1958,-32-бет.
[3] Мурас.-298-бет.

Чектелген жана баео мүнөзүнө карабай, Токтогулдун көз караштары эбегейсиз прогрессивдүү мааниге ээ экендиги шек туудурбайт.

Эмгекчилерди укуксуздук жана жакырчылыктан куткаруунун чыныгы жолдорун таба албаган акын эзилгендердин азап-тозогун исламдын моралын сындоо жолу менен жеңилдетүүгө ниеттенген. Токтогул мусулманчылыктын айрым тескери жактарына чечкиндүү түрдө каршы чыккан, анткени алар элдин канын соргон молдо, эшен, калпа сыяктуу дин өкүлдөрүнүн баюусуна шарт түзөт. Акын аларды төмөнкүчө мүнөздөйт:

Эл ичинде кыдырган,
Эшен болот дечү эле.
Элден алдап албаса,
Кесел болот дечү эле.
Эшен менен энчилеш,
Калпа болот дечү эле.
Аркасында асынган,
Калта болот дечү эле.[1]

Өз ырларында акын исламдын өкүлдөрүнүн феодалдык-уруу төбөлдөрү менен түз байланышын обьективдүү түрдө көрсөткөн, себеби алар эмгекчи элди өз ара биримдикте алдашкан. Мындай ыр саптары патриоттук саптарга суугарылып, диний өкүлдөргө гана эмес, аларды пайда кылган жана колдоп-кубаттаган коомго да чыгарылган каардуу өкүм болчу.

Башкаруучу таптар жана ислам кызматчылары социалдык адилетсиздикке нааразычылыкты ырайымсыздык менен басып турган жана расмий шарияттан четке чыккандык куугунтукка алынган шартта акындын алдына койгон максатынын ишке ашуусунун жалгыз каражаты- элди диндин торунан бошотуу эле. Ал элге коомдогу укмуштай адилетсиздикти, анын ирип-чиригендигин ашкерелеп, кулчулуктун кишенинен кутулуу жолдорун көрсөтүүгө аракет кылган.

Пакиза, жоош болуп көрүнгөн эшен, калпалардын сандырак сөздөрүн Токтогул катуу сындаган:

Шарияттты айтууга
Канчалык жетет чамаңар?
Ажырата албадым
Аялга окшош караңдар.

[1] Ошондо, -296-бет.

Ак элечек оронгон
Алдамчынын шерти экен.[1]

Ойчул акын ислам кызматчыларынын тиги дүйнө жана бейиштин "кереметтери" жөнүндөгү кептеринин маанисиздигин шылдыңдайт:

Эшендердин бейиште
Ачып койгон даярдап,
Эшиги бар дечү эле.
Көрүп келген бейишти
Жетиги бар дечү эле.
Акыреттин маанисин
Барып, көрүп келишет.[2]

Үзгүлтүксүз демократизм жана эмгекчилердин чыныгы кызыкчылыгын айкын түшүнгөндүк Токтогулга диндеги консервативдүү күчтү гана эмес, калайыкка кас болгон реакциялык социалдык кубулуштарды да көрүүгө мүмкүнчүлүк берди. Аркы дүйнөнү эмгекчилерди алдоо жана эзүү максатында мусулман төбөлдөрү ойлоп тапкан, деп ырастайт ал.

Токтогулдун революцияга чейинки Кыргызстанда өткөн бардык өмүрү, ишмердүүлүгү, ой-пикири жана умтулушу ошол доордогу коомдун кемчиликтерине каршы багытталган эле. Ал эмгекчилерди тигил эмес бул реалдуу дүйнөдө жашоого чакырган:

Кайран өмүр барында,
Балалыктын чагында,
Гүлкайырдай гүлдөп ал,
Күлгүн жашың барында.
Карылык куун жеткен соң,
Кайран өмүр өткөн соң,
Кара чым басып денеңди,
Каларсың жердин алдында.[3]

"Үч кожо" деген ырында, кожолорго кайрылып, алардын куру кыйкырыгын какшыктайт:

Орду жок сөздү көп сүйлөп,
Дүйнөнүн жүзүн булгайсың.
"Алла-алла-алла" деп,
Алуу ырын ырдайсың.[4]

Андан ары акын какшыктап туруп, кожого суроо узатат:

---

[1] Мурас.-297-бет.
[2] Ошондо, -298-бет.
[3] Мурас.-300-бет.
[4] Токтогул. II т.,- 54-бет.

Же болбосо кудайың
Чачканбы элге жеминди?[1]

Токтогулдун пикиринче, исламдын окуусу эл массасын эзүүнүн, башын айландыруунун көшөгөсү жана камчысы болуп кызмат кылат. Ал жөнүндө акын:

Өзүм болсо кирбеймин
Олуянын тилине.
Окуп жатат беш убак,
Намаздын жайы эмине?
Кыйкырып элге жатышат,
Азан айтып күнүгө,[2]- деп таңданат. Ошондуктан Токтогул инсандын табийгый кубаттуулугунун ырчысы болуп саналат. Ал ислам идеологиясынын мистификациясына ишенген эмес.

Мусулман төбөлдөрү Алланын жана Мухаммед пайгамбардын ысымдары менен эксплуататорлордун эзүүсүн жана кара ниет максаттарын байланыштырышканы исламдын тарыхынан белгилүү. Ислам жана анын үгүтчүлөрү феодалдарга берилип кызмат кылышкан, падышачылыктын колонизатордук саясатынын чыныгы өнөктөрү болушкан. "Бардыгы Кудайдын колунда, анын амирисиз даректын бир да жалбырагы түшпөйт," деп үйрөтөт ислам. Адамдар үчүн "эркин тандоо жок". Алар "дүйнөлөрдүн өкүмдары, Кудай каалаганды гана каалай алышат". "Бактысыздыкта чыдамдуу бол: бул биздин зарыл тагдырыбыздын бири,"- деп үйрөтөт Куран.

Ислам идеологиясынын адамдын эркин таануусунун маңызы эмгекчилерди пассивдүүлүккө кириптер кылуудан, аларда таптык өздүк аң-сезимдин калыптанышына жолто болуудан турат жана өз күчүнө ишенбегендикти пайда кылат. "Билип койгула,- деп айтылат Куранда,- бул дүйнөдөгү турмуш алдамчы көңүл көтөрүү, өзүн сооротуу, убаракерчилик жасануу, өз ара мурун көтөрүү, көп мүлк жана балдар менен өзгөчөлөнүүнү каалоо".[3]

Адамдардын жердеги турмушун ислам өтүп кетчү, убактылуу кубулуш, караан, алдоо деп эсептейт, ал эми чыныгы бактылуу турмуш өлгөндөн кийин гана башталат.

Ислам идеологиясынын дал ушул үгүтчүлөрүнө карата Токтогул өз сынын багыттап, алардын үгүттөрүнүн орунсуздугун ашкерелеген. Адам акылынын чексиз кубатын даңктап, ислам өкүлдөрүнүн-"кудайдын кулдарынын" - алсыздыгы, алардын тагдыры Алла Тааладан алдын ала

[1] Ошондо,-55-бет.
[2] Ошондо,-49-бет.
[3] Цитата Д. А. Патруешевдин Ислам.-С.-П.: Знание,1960,-34-бет.

аныкталгандыгын сындап, Токтогул тиги дүйнөнү танат. Акындын пикиринче, өлүм- өмүрдүн аягы, анткени "кайран өмүр өткөн соң, кайрылып келбей коерсуң",[1] "кара чым басып денеңди, каларсың жердин алдында".[2] Ошол себептүү акын элди бул турмуштан, ислам идеологиясы үйрөткөндөй, баш тартпоого, жер үстүндө бактылуу өмүр сүрүүгө умтулууга чакырат. Жандын бир денеден экинчиге түбөлүктүү көчүп жүрүшү, бул дүйнөдөн аркы дүйнөгө өтүп кетиши жөнүндөгү мусулман кызматчыларынын үгүтүнө Токтогул стихиялуу-материалисттик каршы көз карашта болгон. Өлүмдүн келиши менен дене жана жан жашоосун токтотот деп эсептейт Токтогул. Кыргыз элинин эркин ой жүгүртүүсүнө таянып, акын жандын өлбөстүгү ойдон чыккан кеп деп ырастайт.

"Гүлдөп ал" ырында Токтогул жерден тышкары жашоо жоктугун, тирүүнүн өлүшү ошол эле учурда жалпы эле жандын ишмердүүлүгүнүн токтошу деп ырастайт. Ошондуктан, акындын пикири боюнча ар кандай жыргал ушул дүйнөдө болууга тийиш:

Кара күрмө шай кийип,
Бойлогула, кыздар ай.
Кадыр, көңүл бар чакта
Ойногула, кыздар ай.
Кайрылып келбейт өмүрүң,
Ойлогула, кыздар ай.
Ойной албай, күлө албай,
Ойногонду биле албай,
Кайран жашты картайтып,
Койбогула, кыздар ай.[3]

Жердеги турмуштан башка турмуш жок, ал эми кайра тирилүү жөнүндө сөз да болушу мүмкүн эмес:

"Кара чым басып денеңди,
Каларсың жердин алдында".[4]

Ошентип, мусулман теологдорунун жандын көчүшү жөнүндөгү элестери Токтогулдун катаал жана обьективдүү сынына туш келди. Ал мусулмандар арасында кеңири тараган өлүм жөнүндөгү ырым-жырымдарды танган.

Адам өлгөндөн соң, ар кандай акылдуу ишмердүүлүк мүмкүнчүлүгүнөн ажырайт, жоголот, б.а., чирийт деп ырдаган акын.

---

[1] Токтогул. II т.,- 211-бет.
[2] Мурас.-300-бет.
[3] Мурас.-300-бет.
[4] Ошондо.

Өз чыгармаларында ырчы каардуу түрдө диний-схоластикалык догмаларга каршы чыгат. XIX кылымдын аягы-XX кылымдын башында Кыргызстандын прогрессивдүү ойчулдарынын ичинен Токтогул ырым-жырымдарга жана өмүр, өлүмдүн маңызын диний түшүнүүгө чечкиндүү каршы чыккан атактуу ойчул катары белгилүү болгон.

Орто Азия жана Казакстандын Бируни, Ибн-Сина, Навои, Улугбек, Абай сыяктуу улуу ойчулдарына салыштырмалуу Токтогул Сатылганов эч кандай билимге ээ болгон эместигине карабай, ислам идеологиясынын кемчиликтерин ашкерелеген. Дин кызматкерлери тиги дүйнө тууралуу калптарды айтып отуруп, элди зарыл маселелерден алаксытышат, деп белгилейт ойчул. Алар элди алдаганды, анын тегерегиндеги кызыл кулактыкты жаап-жашырууга аракеттенишип, феодал ак сөөктөрдүн малайлары кызмат кылат.

XIX кылымдын аягы- XX кылымдын башындагы кыргыз элинин турмуш шартындагы динге ишенүүчүлүктүн негизги себептери элдин рухий эзилгендиги, маданий жактан артта калгандыгы, караңгылыгы экендиги белгилүү.

Падышалык чиновниктер жана жергиликтүү феодалдар эмгекчил элдин ар-намысына, ой-пикирине, сезимине кубаттуу идеологиялык басым жасап, аны караңгылыкта жана түркөйлүктө кармап турган. Падышалык өкмөт ислам идеологиясын эл массасын рухий эзүү максатында кеңири пайдаланган жана аны ар тараптан колдоп-кубаттап, өзүнүн таянычына айландырууга аракеттенген.

Падышалык режимдин тушунда диний ырым-жырымдарды аткаруу үчүн мусулман дин кызматкерлери мечит, медресе, мектеп, көптөгөн дин төбөлдөрүнөн турган кубаттуу аппаратка ээ болгон. Алардын жардамы менен диний ишмерлер элдин ан-сезимине ислам идеологиясын орноштурган. Мисалы, Ош уездинде гана 1914-жылы 3170 окуучусу бар 229 мектеп, 1178 окуучусу бар 88 медресе, анын ичинде Ош шаарында 200 окуучу шугулданган 5, Пржевальск шаарында 45 окуучулук 1 медресе иштеген.[1]

Мектептер негизинен майда диний кызматкерлерди-мечиттердин имамдарын жана жергиликтүү мектептердин молдолорун даярдашкан жана балдарды турмушта зарыл өнөрлөргө үйрөткөн эмес.

[1] Айтманбетов Д. Школьное дело в Туркестане.-Ф., 1963.-37-бет.

Падышачылыктын элге каршы консервативдик саясатынын акыбетинде Кыргызстанда ар бир 100 кыргыздын экөө гана сабаттуу эле, алар да эзүүчү тапка тиешелүү болгон.[1]

Наадандык, сабатсыздык, диний ырым-жырымдар- эзүүчү таптын берекелүү кыртышы. Ушундай социалдык-экономикалык шарттарда демократ-акындын чыгармалары караңгылык, наадандык жана диний ырым-жырымдарга каршы күрөштө чоң роль ойноду. Акындын мусулман дининин төбөлдөрүнө каршы чыгышы олуттуу атеисттик традицияны түздү. Токтогулдун диндин айрым догмаларын сынга алуусу кыргыз элин диний уйкудан ойготту.

Бирок улуу ойчулдун ою илимий мүнөздө болгон эмес, обьективдүү дүйнөгө карата көз карашы чектелгендиктен, ал диндин келип чыгышынын, жашоосунун себептерин, аны жеңип чыгуунун жолдорун билген эмес.

Адамдардын жүрүм-турумундагы адилеттүүлүк, арнамыстуулук жөнүндө айтып жатып, акын эзилген элдин асыл сапаттарын тарбиялоого салым кошкон. Анын санаттары эмгекчилердин кеңири катмарларын моралдык жактан тарбиялоодо айрыкча ыңгайлуу каражат эле, себеби аларда жакшы адамдын адеп-ахлактык сапаттары баяндалган. Токтогулдун пикиринче, ар бир инсандын өмүрүндө кандайдыр максат болушу керек, ансыз анда активдүү ишмердүүлүк болбойт. Демократ акындын бул ою мезгилинде эл массасынын прогрессивдүү аң-сезиминин калыптануусунда маанилүү роль ойногон.

Ошентип, Токтогул өз санаттарында моралдын оң эрежелерин идеалдаштырган.

Этикалык окуунун жакшылык жана жамандык сыяктуу категориялары Токтогулдун чыгармачылыгында кыйла толук чагылдырылган. Жердеги турмушту баарынан жогору койгон акын азап-тозокту адеп-ахлактык жакшыланууунун сөзсүз шарты деп эсептеген эмес. Тескерисинче, өз укугу, адилеттүүлүк үчүн күрөшкөн инсанды көкөлөткөн. Ошону менен бирге ырчы адеп-ахлактык максаттарды туура түшүнүүгө аракеттенген. Жакшылык менен жамандыкты адамдардын ишмердүүлүгүнүн түздөн-түз натыйжасы деп карайт акын. Адамдын азап чегүүсүнүн себебин талдап жатып, ал коомдук турмуштун адилетсиздигин айыптайт.

Айлана чөйрөнү кунт коюп үйрөнүүнүн жана обьективдүү чагылдыруунун натыйжасында акын жаратылыштын кубулуштарына карата айрым стихиялуу- материалисттик көз

[1] Жамгырчинов Б. Присоединение Киргизии к России.-М., 1959.-391-бет.

караштарды айткан. Алардын баео жана бышып жетиле элек божомолдор экендигин айта кетүү абзел. Бирок бул ой-пикирлерде жаратылыш кубулуштарын "кудайдын керемети" менен эмес, табийгый мыйзамдар менен түшүндүрүү аракети байкалат. Токтогул ачык-айкын дүйнө жаратылыштан сырткары турган күчтөрдүн кийлигишүүсүсүз, өзүнүн табийгый мыйзамдары боюнча жашайт жана өнүгөт деп жарыялаган. Буга анын "Суу чыкса талаа кулпунат" деген ыры мисал боло алат. Анда өз оюн Токтогул төмөнкүчө билдирген:

Суу болбосо, жер карып,
Алалбай түшүм эл карып,
Эмгек-элге, суу –жерге,
Сиңсе деп каалайм мен карып.[1]

Жаратылыштын табийгый мыйзамдарына байкагычтык менен көзөмөл жүргүзүүнүн акыбетинде Токтогул түрлүү түмөн буюм жана кубулуштардын булагын материалдык буюмдардын бири болгон суудан көргөн. Ал сууну жаратылыштын калган бардык кубулуштарынын, анын ичинде жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн жана адамдын өнүгүшүнүн негизин түзөт деп эсептеген.

Мындан тышкары акын жаратылыштын бардык кубулуштары токтоосуз өзгөрүп, өнүгүп турарын, дүйнөдө сенек болуп калган эчтеке жоктугун, бардык нерсе ойрондолуп жана жаңыланып турарын баамдаган. Ал: "Бу дүйнөдө сынбаган, жоголбогон нерсе барбы?"- деп сурайт. Албетте, сабатсыз акындан мындай татаал суроолорго илимий жооп күтүү баеолук болор эле. Бирок акындын жооптору ошол доордогу кыргыз коомунун рухий өнүгүү деңгээлине жараша материалисттик мүнөздө эле.

Жаратылыш кубулуштарын чексиз өзгөрүү жана кыймылда карап, Токтогул дүйнө Алла жараткандан бери эле абсолюттук тынчтыкта жана өзгөрүлбөс абалда турат деген мусулман диний схоластикасына сокку урат. Өзүнүн "Өмүр" деген ырында табияттан сырткары турган күчтөрсүз дүйнө көрүнүшүн сүрөттөйт. Бул ырда акын алланы адилеттүүлүктүн жана соопчулуктун булагы деген сапаттардан ажыратып, аны какшык жана күлкүнүн обьектисине айландырган. Демократ акындын мындай позициясы коомчулукта сөзсүз, оң роль ойноду, анткени анда диний элестерди негативдүү гана эмес, позитивдүү да сындоо болгон. Албетте, Токтогулдун ислам идеологиясына каршы айткан ой-пикирлери илимий негизде

[1] Токтогул. II т.,- 194-бет.

болушу мүмкүн да эмес болчу. Ошого карабай, конкреттүү жашоо шарттарды өзгөртүүгө чакырып жатып, ал исламдын догмаларын теңселткен.

Токтогул божомолдогондой, дин төбөлдөрүнүн социалдык багыты- бул "атактууларды коргоо, кедейлерди эзүү". Акындын ислам кызматчыларынын "ыйыктыгын" ашкерелөө диний бир катар жоболорду тануу менен байланышкан. Мисалы, "Үч кожо" деген сатиралык ырда ал шариятты толук бойдон танууга чейин барган.[1] Акын кыжырдануу менен молдо, эшен, калпалардын "тилине алсыраган кедейлер аргасыздан көнүшкөнүн"[2] айтат. Токтогул чечкиндүү түрдө, жек көрүү менен, эшендерге каршы чыккан.

Белгилүү болгондой, эшендер дайыма эмгекчилердин эзилген абалын актап келишкен. Эшендердин пикиринче, эзүүчү жана эзилүүчүлөр жалпы кудайдын амиринен келип чыккан себептүү алар бири бирин жакшы көрүүгө тийиш. Ушул негизде ислам идеологиясынын тарапкерлери социалдык-экономикалык теңсиздикти, катаал эксплуатацияны, ачкачылыкты, эмгекчи элдин жакырчылыгын акташкан.

Айрыкча көрүнүктүү эшендердин жалган кереметтери жөнүндө тараган көптөгөн легендалардын аркасында кыргыздар аларды адаттан тышкаркы адамдар- кишилер менен кудай ортосундагы "ортомчул" -катары эсептешкен. Бардык мусулмандар назир катары аларга мал, эгин, мөмө жана өз эмгегинин башка жемиштеринен берип турушкан. Эл массасынын сабатсыздыгын пайдаланып, эшендер адамдарды ооруудан, социалдык дарттардан куткаруучулук милдетти моюндарына алгансып жүрүшкөн. Өзүлөрүнүн табыптык ишмердигинде алар тумар, бозубанд, оби дам ("мүрөктүн суусу") сыяктуу жалган көз боемочулук каражаттарды пайдаланышкан. Байыркы дооpлордо бул ыкмаларды көз байлоочулар, бакшылар сыяктуу дин өкүлдөрү колдонушкан. Берген баталары, ноокастарды "дарылашканы" үчүн алган акыларынан тышкары, эшендерди феодалдык төбөлдөр да материалдык жактан камсыз кылып турушкан, атап айтканда, жер бөлүп беришкен. Натыйжада, динге ишенгендердин "ыйык" коргоочулары деп эсептелинген көптөгөн эшендер ири феодал-эзүүчүлөргө айланып кетти.

Ислам дини менен феодал- уруучулук төбөлдөрдүн ортосунда тыгыз байланыш бар экенин айта кетүү абзел. Молдо, эшендер бай- манаптар менен жең учунан биригип,

[1] Токтогул. II т.,- 45-бет.
[2] Ошондо, 47-бет.

алардын кылык-жоруктарын макташып, акташып, бул үчүн чоң тартууларды алып турушкан. Ошентип, алар элди биргелешип алдашып, бири биринин палит иштерин жашырышкан.

Кыргыз элинин турмушунда болуп жаткан окуялардын күбөсү катары Токтогул элдин аң-сезимин алдамчы кыялдарга жана сокур ишенимге ээрчиткен молдо, эшендерге чечкиндүү каршы чыккан. Сараңдыкты эки жүздүүлүк менен айыптап, кедей турмушту үгүттөгөн, ошол эле учурда жердеги жыргалга эт-бети менен кеткен эшендерди жана диндин башка төбөлдөрүн айыптаган. Алар эл арасына бул дүйнөдө соопчулук менен жашап, ар кандай байлыктан баш тарткан адам гана тиги дүйнөнүн жыргалынан үмүт кыла алат, деген үгүттү таратышкан. Ошол эле учурда өзүлөрү материалдык байлыкка катуу умтулушкан. Бир топ чыгармаларында улуу акын ак эшендин "ыйыктыгын" төгүндөөчү аргументтерди келтирет. Ал чоң чеберчилик менен ак ниеттүү эмгектин асылдыгын түшүнгүсү келбеген ачкөз "ыйыктардын" образын түзгөн. Исламдын өкүлдөрүнө каардуу түрдө мындайча кайрылат:

Элден үмүт кылганча,
Кетмен чаап, кош айдап,
Шыпырсаң боло териңди,
Же жумушка жараппай,
Алганбы кесел белиңди,?
Оору десем, соодойсуң,
Соо дейин десем жабышып,
Сураганың койбойсуң.[1]

Ошентип, Токтогулдун социалдык-экономикалык көз караштары эл массасынын эзүүчүлөргө карата болгон нааразылыгын билдирип турат. Эл массасынын эркиндикти сүйүү жана антиклерикализмге байланышкан эң жакшы салттарын өнүктүрүп отуруп, демократ акын ошол кездеги кулак укпаган эрдик менен исламдын "маңдайга жазылган" деген окуусуна каршы чыккан. Анын пикиринче, бул жана алланын ак көңүлдүүлүгү, кубаттуулугу жөнүндөгү окуу логикага каршы, чындыкка каршы гана эмес, эмгекчи элдин азап чегүүсүнүн чыныгы себептери боюнча калп элестерди берет. Ошондуктан демократ -акынды XIX кылымдын аягы-XX кылымдын баш чениндеги Орто Азия жана Казакстандын алдыңкы ойчулдарынын катарына койсо болот. Ал, Ф. Энгельстин сөзү менен айтканда, XVIII кылымдагы Батыш

[1] Токтогул. II т.,- 55-бет.

материализмин даярдаган "шайыр эркиндикти сүйүүчүлөр" муунунун өкүлү болгон.[1]

Ошентип, демократ акын жана ойчул тарки дүйнө кылгандарды шылдыңдап, азаптануу адамдарды жакшылайт, деп ойлоо- бул баеолук деген жыйынтыкка келет жана ислам окуусун адилеттүү сынга алат. Бул сын ушу тапта да консерватизмдин, артта калгандыктын, кулчулуктун, наадандыктын ар кандай формаларына каршы күрөштө өз маанисин жогото элек.

XIX кылымдын аягы- XX кылымдын башында Орто Азия жана Казакстан мусулмандарынын арасында Мекке жана Мединага зыярат кылуу кеңири тараган болчу. Ушуга байланыштуу ажы наамын соодалашуу жанданып кеткен. 1910-жылы Фергана өрөөнүнүн өзүндө зыяратчылардын саны 5 миңге жеткен, Ош уездинен болсо 773 киши "ыйык жерлерге" сапар тартышкан. Кыскасы, жыл сайын ар бир жүз эр жеткен кишинин бирөө Меккеге барып турган.[2]

Шарият боюнча, ажыга барчу ар бир мусулман бардыкелди каражатты өзү көтөрүшү керек. Иш жүзүндө болсо Меккеден ажы болуп келгендер мунун баарын элден өндүрүшкөн. Мисалы, манап Шабдан Меккеден келгенден кийин, кол астындагы калктан 1,5 миң сом чогулткан.[3]

Ислам окуусуна каяша айтып, акын зыяратты жактырган эмес. Ал адамдардын күнөөсүн арылтпай, тескерисинче, ажы атка конуп кайткандар мурдагыдан беш бетер абийирсиз, уятсыз болушат да, элди алдоону, каректоону улантышат. Өзүнүн сатиралык чыгармаларынын биринде Токтогул "ыйык" ажылардын чүмбөтүн сыйырып, мындай дейт:

Кудайкөй кожо, байкачы,
Ушул кылган ишиңер
Силерге кандай эп болот?
Жалган сөзгө сатасың
Алдамчылар, жаныңды,
Элден эгин алам деп,
Алдыңарга салынып,
Келесиңер кабыңды.
"Элчи кожо" менмин деп,
Ыйлатасың байларды.[4]

---

[1] К. Маркс жана Ф. Энгельс. Соч. т.20, изд.2, -346-бет.
[2] Караңыз: "Звезда Востока" журн. 1953. №2.
[3] Чукубаев А. Токтогул.-Ф., 1958,-59-бет.
[4] Токтогул. II т.,- 50-53-бет.

Өз ырларында ал башкаруучу чөйрөлөрдүн жана алардын кызматчылары- мусулман динининн төбөлдөрүнүн кара ниет адеп-ахлагын, адамды жек көргөн кылык-жоруктарын ашкерелеген. Таптык коомдо эзүүчүлөр динди сактоо ниетинде жашашпаганын тарых далилдеп келатат. Тескерисинче, дин, анын ичинде ислам өзүнүн көп сандаган кызматкерлери менен эзүүчүлөрдү сактап калуу үчүн жашайт. Буга байланыштуу В. И. Лениндин төмөнкү пикири эске түшөт: "Кудай жөнүндөгү идея социалдык сезимдерди уктатып коет, тирүүнү өлүк менен алмаштырат, бул идея эч качан "жеке адамды коом менен байланыштырбаган, дайыма эзилгендерди эзүүчүлөрдүн кудай өкүлү деген ишеними менен байланыштырган".[1]

Кыргызстандын ошол кездеги шартында акын динди илимий негизде түшүнө албаганы жана аң-сезимдүү атеист болбогону түшүнүктүү. Ошого карабастан ал элди оор абалдан чыгаруунун жолун издеп, мусулманчылыктын тагдырга багынуу жөнүндөгү окуусун табалап мазактаган, анын ырайымсыздыгын жана логикага каршылыгын ашкерелеген. Акын динди молдо, эшен, калпа, ажылардын наадандыгынын мөмөсү деп эсептеген.

Элди кудайдын "адилеттүүлүгүнө" жана "адептүүлүгүнө" үйрөтүүгө аракеттенген мусулман дини Токтогулдун чыгармаларында адеп-ахлаксыздык жана ачкөздүк катары сүрөттөлгөн. Акындын бул багыттагы сыны чектелген мүнөздө болуп, диндин өзүнө эмес, негизинен дин өкүлдөрүнө багытталганын белгилеп кетүү керек. Буга карабастан ойчулдун дин тууралуу айткандары сөзсүз прогрессивдүү мүнөздө болгон.

Сабатсыз элди оор, үмүтсүз турмуш "чоң күнөө" үчүн жогор жактан түшкөн деп ишендирүүгө аракеттенген эзүүчүлөр жана дин кызматкерлеринен айырмаланып, Токтогул мунун баары букараны аябай мазактаган феодал төбөлдөрүнө байланыштуу деп эсептеген.

Феодалдык башкаруу катмарлары жана дин кызматкерлери үчүн акындын ырлары чабылган камчыдай болгон, ошондуктан эл арасында анын аброюнун өсүшүнө бүткүл күчүн үрөшкөн. Алар ырчыга Арзымат, Найманбай сыяктуу өз ырчыларын күшкүштөшкөн. Акыркылар Токтогулду ошол учурдагы бийлик катмары кемсинтүү катары колдонгон "томаяк" сөзү менен акаарат кылышкан. Улуу акын айтышта байдын эшик ырчысынын эки жүздүүлүгүн жана кошоматчылыгын ашкерелеген:

Тийиштик кылып өзүмө,

[1] В. И. Ленин. Соч., 35-т.-93-бет.

"Томаяк" деп сындадың.
Томаяк болсом, тилим бар,
Торгойдой сайрар үнүм бар...
Манаптан башка тилиң жок,
Кожодон башка пириң жок,
Сенин ырың ким угар.[1]

Албетте, Токтогул коомдук өнүгүүнүн мыйзамдарын түшүнгөн эмес, бирок ал бардык күчү менен эзилген элдин тагдырын жеңилдетүүгө аракет кылган. Токтогулдай адамдар аз болгон. Кыргыз эли массалык түрдө феодалдык идеологиянын туткунунда жашоону улантып келген. Алдыңкы ойчул катары Токтогул кыргыз элинин оор турмушуна дал эзүүчүлөр күнөөлүү экенин ачык аңдаган.

Токтогулдун көз карашынын өнүгүшүнө элдин коомдук теңсиздиги гана эмес, эмгекчи элдин дин өкүлдөрүнө карата калыптанып бүткөн мамилеси да түрткү болгону шексиз. Белгилүү болгондой, эл оозеки чыгармачылыгы курч сөздөр менен диндин кемчиликтеринин бетин ачат; молдо, кожолордун образдары көбүнчө тескери кейипкер катары берилген. Куду эл арасында молдолорго карата "Адам жаманы молдо", "Акырын баскан молдодон түңүл, ала чапан кожодон түңүл", "Эки молдо бир киши" сыяктуу курч сатиралык учкул сөздөр пайда болду.

Кыргыз элинин азаттыкты сүйүүсү жана антиклерикалык түшүнүктөрү акын жараткан терең эмоционалдуу образдардын жана темалардын түгөнгүс булагы болгон. Өз чыгармаларында ал ислам дининин төбөлдөрүн ачыктан-ачык, коркпой сындап, алардын ишинин реакциялык маңызын ашкерелеген. Бул мааниде Токтогулдун "Кедейкан" поэмасы кыргыз элинин турмушундагы көйгөйлүү маселени көтөргөндүгү менен белгилүү. Ар кандай дин сыяктуу эле ислам да элди кулдук, моюн сунуу, момундукка тарбиялоого умтулган. Ал эми поэманын каарманы Кедей бул идеяны төгүнгө чыгарат. Каарман исламдын эки жүздүү кызматкерлерин (Ак эшенди) оңой эле мазактап, эл көзүнчө алардын митайымдыгын, көз боемочулугунун бетин ачкан:

Жараткандын алдында
Жалганчы эшен экенсиң,
Жадигер дуба окуган
Алдамчы эшен экенсиң.[2]

Кедей эшендин кереметтүү күчтөр жөнүндөгү жомокторуна ишенбейт. Андан тышкары, исламдын

[1] Токтогул. II т.,- 15-бет.
[2] Токтогул. II т.,- 254-бет.

догмаларына урматсыздык мамиле анын көптөгөн кылык-жоруктарынан байкалат. Кедей эл тарап болуу менен бирге залим хандарга гана эмес, реакциялык динчилдерге да каршы турган. Дин өкүлдөрүнүн айткандарын жасабаганың үчүн сени коркунучтуу жаза күтүп турат, деген Ак эшендин дооматын ал коркпостон четке кагат. Чыгармадагы Кедей менен Ак эшендин диалогу нукура иррелигиоздук рухта куралган. Анан калса, поэмада доордун социалдык карама-каршылыктары, элдин турмушу туура жана терең көрсөтүлгөн, ачык-айкын тарыхый перспектива белгиленген.

"Кедейканда" эзилген элдин эзүүчүлөргө каршы күрөшү айрыкча курчуп, чыңалып тургандагы реалдуу турмуш сүрөттөлгөн. Поэмада эл массасынын аракетин, анын келечекке умтулушун баяндаган көптөгөн окуялар бар. Калайык калктын итке минген абалынын себебин башкы каарман желдет хандын бийлигинен көрөт:

Түшчү болсом колуна,
Тирүү койбос Залимкан.
Мен өндөнгөн эченди
Караңгы орго салдырган,
Жетелетип далайдын
Желдетке башын алдырган.
Кедейдин тыңын Залимкан
Кара дарга астырган.
Сөз кайрыган адамды
Дубалга тирүү бастырган.[1]

Андан ары:

Мындан кийин жоголсун
Азимканды мактамак.
Баары бирдей тең болсун

Бул пикирди сактамак,[2]- деп, өзүнүн идеалын билдирет. Кедейкандын тагдыры аркылуу Токтогул Сатылганов эзилгендердин адилеттүү жана бактылуу коомдук түзүлүш жөнүндөгү көп жылдык ой-тилегин сүрөттөгөн. Сүрөттөөнүн обьектисин тандоонун өзү демократ -акындын ой толгоосунун тереңдигин жана чечкиндүүлүгүн күбөлөп турат.

Акын ар бир инсандын турмушта өз максаты болушу керек деп жар салган. Анткени максатсыз ишмердүүлүксүз жашоо жок. Элге арналган активдүү чыгармачыл ишмердүүлүк

[1] Ошондо, -235-бет.
[2] Ошондо,- 276-бет.

гана адам өмүрүн толук баалуу кыла алат. Ошондуктан акындын ырларынын ар бир сабы элдин күйүтүн жана кубанычын, ой-кыялын жана аткарган иштерин билдирет. Анын ырлары элдин пикирин ойготуп, калайыкты бириктирүүгө, адилетсиздикке каршы күрөшкө чакырган. Ойчул акындын чыгармачыл мурасы- кыргыз элинин коомдук саясый жана рухий турмушундагы бүтүндөй бир доор. Токтогул Сатылганов- бул элибиздин рухий турпатынын эң сонун касиеттеринин уюткусу. Ошондуктан анын чыгармалары элдер арасында чоң кызыгууну туудурууда.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы.-Ф.: Кыргызстан, 1964.
2. Мурас.-Ф.: Кыргызстан, 1990.
3. Антология педагогической мысли Киргизской ССР.-М.: Педагогика, 1988.
4. Абрамзон С. М. Кыргыздар жана алардын этногенетикалык жана тарыхый- маданий байланыштары.-Б., 1990.
5. Чукубаев А. Токтогул.-Ф., 1958.
6. Айтманбетов Д. Школьное дело в Туркестане.-Ф., 1963.
7. Жамгырчинов Б. Присоединение Киргизии к России.-М., 1959.
8. Богданова М. Токтогул Сатылганов.-М., 1960.
9. Нарынбаев А. И., Калпетходжаева С. К. Мыслители Центральной Азии и их последователи.-Б., 1997.
10. Улуттук идеология жана кыргыз рухий дөөлөтүнүн кайра жаралышы.-Б., 1998.

Тоголок Молдо

XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башындагы кыргыз ойчулдарынын ичинен Тоголок Молдонун ысмы айрыкча орунду ээлейт.

Тоголок Молдо (Абдрахманов Байымбет) (1860 - 1942) Борбордук Тянь- Шандын Куртка айылында жарык дүйнөгө келген. Көчмөн малчылар, бардык калк, ошондой эле Абдрахмандын үй – бүлөсү феодалдык төбөлдөрдүн өз башымчылыгынан азап тартышкан. Он төрт жашка толгондо, Байымбет атасынан ажырайт. Беш иниси менен тоголок жетим болуп калды. Үй – бүлө жакырчылык жана муктаждыкка кириптер болду. Бардык эле эмгекчил эл сыяктуу болочок акын укуксуздукту, жокчулукту, манаптардын зордук – зомбулугун көрүп өстү. Ал эми феодалдык эзүү, оор салык, уруулар ортосундагы баш-аягы жок уруш -жаңжалдар болсо биринчи кезекте эл массасын бүлүндүргөн. Бийлик башында үстөмдүк кылуучу катмар-феодалдар турушкан. Феодал төбөлдөр жыргалчылыкта, бекерпоздукта, эл массасы болсо оор эмгекте күн көргөн. Ислам дининин өкүлдөрү феодалдык эзүүнү актоого далбас урушуп, эмгекчилерди эксплуататорлорго кыңк этпей баш ийүүгө үгүттөшкөн. Ошону менен алар калың калкты эзүүчүлөргө каршы күрөштөн алаксытышкан. Мунун баары Байымбеттин көз алдында өтүп турган. Келечек акын-агартуучуга мезгилиндеги атактуу комузчу, кыргыз эл уламыштарынын, эпосторунун мыкты аткаруучусу, жомокчу, чоң атасынын иниси Музооке зор таасир эткен. Музооке менен бирге Байымбет кыргыз, казактардын көптөгөн конуштарын кыдырып, эмгекчил элдин рухий байлыгы менен бетме-бет таанышты. Мындай кыдырууларда ал түрлүү түмөн ырчы, комузчу, жомокчуларга жолугушкан. Мунун баары дээринде бар өспүрүмдүн акындык шыгын ойготту жана анын чеберчилигин өркүндөттү.

Чоң атасынын колдоосу менен кыргыз тамсилинин келечектеги негиздөөчүсү мусулман мектебин бүтүрдү. Атактуу драматург Т. Абдумомунов туура ырастагандай, Байымбет Абдырахманов кичине эле тартип бузгандык үчүн окуучуларды катуу жазалоо сыяктуу ченден ашкан адилетсиздиктерди өз көзү менен көрүп, жон териси менен сезди. Молдолор бай балдарына эч качан кол көтөрүшкөн эмес. Тескерисинче, алардын тентектиги үчүн кедейлердин балдарын жазалашкан. Диний мектепте окуган бай балдарынын ата-энелеринен дамбылдалар ири көлөмдө пара алып турушкан. Мунун баарын Тоголок

Молдо өз көзү менен көргөн жана үлгүлүү, жөндөмдүү окуучу экендигине карабастан, байлардын көпкөлөң балдарынын кылык-жоруктары үчүн өзү бир нече жолу жазаланган. Ал молдолордун караңгы элди каратып туруп алдап, каректаганына күбө болгон.[1]

Кендирди кескен жокчулук болочок акынды киндик каны тамган Курткадан башка жерге кетүүгө мажбурлады. Ошентип, 1878-жылы ал Чүй өрөөнүнө көчүп келип, Токмок шаарынын жака белинде туруп калды. Токмок жаш жигиттин отурукташкан элдердин, анын ичинде орус элинин турмушу, маданияты жөнүндөгү түшүнүктөрүн бир топ өзгөрттү. Бирок биерде да ал өз алдынча орун -очок кура албады: бир туруп кыргыз байына, анан дунган кожоюнга, соң орус кулагына жалданып, малайлыктын күнүн көрдү. Мунун баары Байымбеттин турмушунда жана дүйнө карамында көп өзгөрүүлөрдү пайда кылды. Өзүнүн "аң-сезимдүү ишмердүүлүгүнүн" башталышы катары Токмокко көчүп келген жылын келечек акын кокустан айтпаган чыгар.[2]

Орус кулагынын колунда иштеп жүрүп, Тоголок Молдо орусча сүйлөп, жазганды үйрөнүүгө аракеттенген.[3] Ал мүмкүн болушунча көптү билүүнү көксөгөн. Натыйжада ал казак, өзбек жана татар тилдериндеги жазма адабият, алар аркылуу орустун классикалык адабияты менен тааныша алды.

В. Виноградов туура көрсөткөндөй, "орус маданияты кыргыздарга орустун демократиялык салттарынын таасиринде калыптанышкан казак агартуучулары Чокон Валиханов, Абай Кунанбаев, Ибрай Алтынсарин аркылуу тараган. Абай орус акындарынын ырларын өз тилине которгон, алар, шек жок, элге, Казакстандан тышкары да кеңири тараган... Абайдын ырларын колдон колго көчүрүшкөн, аңгемелери ээн талааларга таркаган. Алтынсарындын педагогикалык ишмердүүлүгү, Ушинский жана Толстойдун идеяларына сугарылган. Анын "Кыргыз хрестоматиясы", Кыргызстанга да тараганына шек келтирүүгө болбойт".[4] Албетте, орус, казак, өзбек, татар демократ -ойчулдарынын алдыңкы идеялары менен таанышуу Тоголок Молдонун дүйнө таанымын кеңитти. Кийинчерээк Чүй өрөөнүндө мугалим болуп иштегени- анын билиминин өнүккөнүнө далил.[5]

---

[1] Абдумомунов Т. Великий акын. "Советская Киргизия" газета., 1960, 12-июнь.
[2] Аманалиев Б. Социально-политические и философские идеи Токтогула и Тоголока Молдо.-Фрунзе, 1963.-30-бет.
[3] Ошондо.
[4] Виноградов В. Токтогул Сатылганов и киргизские акыны. Гос.муз. Изд.М.-Л., 1952,- 31-бет.
[5] Аманалиев Б. Көрсөтүлгөн эмгек,- 30-бет.

1887-жылы Тоголок Молдо калыптанган акын катары Курткага кайтып келди. Өз ырларында болочок классик акын бай, манап ж.б. эзүүчүлөрдүн коркпой, алардын терс жоруктарын обьективдүү түрдө айта баштайт. Айта кетчү жагдай, жергиликтүү манаптар Байымбетти эшик ырчы болууга үгүттөшкөн. Бирок ал мунун баарын четке кагып, өз талантын карапайым эмгекчил элге кызмат кылууга арнады. Ошол себептен бай-манаптар ырчыны куугунтукка ала башташты.

Тоголок Молдонун өмүрүндөгү маанилүү окуя анын 1898-жылы Кетмен-Төбөдө улуу акын Токтогул менен жолугушуусу болду. Бул учурашуу Тоголок Молдонун акындык чеберчилигинин жана дүйнө карамынын калыптанышынын оожалышына чоң таасир этти. Акындын ырлары арман, азапка толуп, каардуу жана кубаттуу жаңыра баштады; аларда жаңыча ой-пикирлер пайда болду.

Токтогул жаш ырчынын чыгармачылыгында бийик жана жаркын сезимдердин, эмгекчилерге карата сүйүүсүн мурдагыдан да жогорку деңгээлде ойготуп, бекемдеди, Байымбет болсо бул жакшы сапаттарды өмүрү бою сактап калды. Бул тууралуу Тоголок Молдо төмөнкүчө эскерген: "Үч ай катары менен Токтогулду жандап жүрдүм, ал мени акындык чеберчиликке, ыр жазуунун ыкмаларына үйрөттү".[1] Токтогул, албетте, Тоголок Молдону "акындык чеберчиликке" үйрөтүү менен гана чектелбей, анын дүйнөгө көз карашынын кеңейишине да түрткү берген.[2]

1905-1907-жылдары биринчи орус революциясынын таасири менен эмгекчилердин боштондукка чыгуу идеясы, өздүк аң-сезими өсө баштайт. Мындай эпкиндин таасири астында акындын демократиялык ой чабыттары да тереңдеп, тамырлайт. Буга анын "Тезек-тагай –эли тууралуу" (1905-ж.), "Кабыргама таш батты" (1907-ж.), "Селде оронгон молдо кой" (1909-ж.), "Төөнүн арманы" (1915-ж.) деген ырлары далил болот. Мисалы, "Тезек-тагай эл тууралуу" ырында мындай саптар кезигет:

Ой, тезегим, тезегим,
Келээр бир күн кезегиң.
Баяналуу күн тууса,
Балдарың табар эсебин.[3]

Дал ушул чыгармаларында Байымбет коомдук турмуштун көп тарабын түшүнүүдө бышып жетилгенин көрсөтө алды.

---

[1] Тоголок Молдо.Избранное.-Москва,-1958,-15-бет.
[2] Аманалиев Б. Көрсөтүлгөн эмгек,- 32-бет.
[3] Мурас.-Ф.: Кыргызстан, 1990.-352-бет.

Тоголок Молдо адамдын акыл-эсин жогору баалаган жана муктаждыктан мүңкүрөгөн эмгекчинин талабын талашкан. Ал бирөөлөрдүн бешене теринин эсебинин жашап, элди эзген жатып ичерлерге өзүнүн жек көрүү сезимин ашкере билдирген.

Динге карата акын эркин ой жүгүртүү мамилесинде болгон. Кудайды түздөн түз танбаса да, анын философиялык концепцияларынан ушуга окшош тенденция байкалып турат.

Башка диндер сыяктуу, исламдын да негизги жоболорунун бири- фаталисттик окуу. Ал кишинин тагдыры алдын ала анын маңдайына жазылган, ошондуктан кыңк этпей, тагдырга тан берип, эзген эзип, эзилген-эзилип жүргөн абзел деген эреже.

Акын диндин бул схоласттик догмасына каршы чыгууга батынды. Өз чыгармаларында ал жаратылыш, коомдун кубулуштарынын табияттан сырткары күчтөрдүн жардамы менен келип чыкканын төгүнгө чыгарган, "тиги дүйнө" жөнүндөгү ойдон чыккан пикирди четке каккан.

Эл оозеки чыгармачылыгынын үлгүсүндө жазылган "Жанбакты", "Кемчонтой", "Телибай тентек" сыяктуу чыгармаларында тамсилчи тагдырга, маңдайга жазылганга ишенүүгө чечкиндүү түрдө каршы чыгат. Аталган чыгармаларында акын өзүмчүл, ак кол, жалкоо болуп тарбияланган бай балдары Жанбакты, Телибай, казынын баласы Кемчонтойдун катардагы эмгекчилердин балдарына караганда акыл жагынан мүчүлүштүгүн көрсөтүп, фаталисттик позицияга өзүнүн тескери мамилесин көрсөткөн. Тоголок Молдонун чыгармачылыгынын фольклор менен ажырагыс байланышы, демократиялык жана прогрессивдүү ой толгоолору анын элдүүлүгүн күчөттү. Элдин поэтикалык формада жазылган кошоктору- революцияга чейинки кыргыз турмушунун обьективдүү көрүнүшү. Аларда элдин эң сонун арман, ой-пикирин, үмүтүн билдирген эзилген эмгекчинин акыйкат образы жаратылган. Буларга мисал катары "Дыйкандын аялынын кошогу", "Устанын аялынын кошогу", "Мергендин аялынын кошогу" ж.б. келтирсек болот. Поэзиянын сөз болуп жаткан жанрында ойчул акын XIX кылымдын аягы-XX кылымдын баш чениндеги кыргыздардын социалдык мамилелеринин обьективдүү көрүнүшүн сүрөттөп, эзүүчүлөрдү жек көргөнүн, эзүүчүлөргө жылуу мамилесин айкын-ачык билдирген.

Аялдарды азаттыкка чыгаруу жана билимдүү кылуу маселеси Тоголок Молдонун чыгармачылыгындагы негизги темалардын бири болгон. Бул түшүнүктүү, анткени феодалдык эзүүдө кыргыз аялдарынын абалы оор, кемсинтилген,

басынтылган эле. Борбор Азиянын элдеринин аялдарына салыштырмалуу кыргыз кыз-келиндери кыйла эркин болушса да баары бир аларга да шарият өз талабын койгон.

Бул жагдайда тарыхый фактыларды келтирели. Бай жана манаптар аялдарды бири-бирине буюм катары тартуулашып, ат чабышта байгеге сайышкан. Ал эми 1854-жылы сарбагыш манабы Ормон өлтүрүлгөндө, бугу уруусунан ат жабдыгы менен 100 кыз кун талап кылышкан.[1] Ч. Валиханов мындай мисал келтирген: "Сарбагыш уруусунун башчысы Ормондун уулу Үмөталы өзүнүн кандайдыр бир буйругун эки жолу кайталатканы үчүн кичи аялын атып салган".[2] Дөөлөттүүлөрдүн аялзатка карата ырайымсыздыгын айрыкча көрсөткөн дагы бир факты. XIX кылымда Ысык –Көл өрөөнүндө жашаган манап Батыркандын 40 аялы болгон. Алардын бирин- он жети жаштагы Зууранын качканга аракеттенгени үчүн эки бутун эки төөгө байлап, экиге бөлүп салган.[3]

Кыргыз элинин тарыхынан маалым болгондой, кыргыз кыздары жаштайынан эле соода-сатык предметине айланган. Ч. Валиханов адилеттүү көрсөткөндөй, кыргыздарда "... кыздарын көбүнчө алардын макулдугусуз эле өтө жаш кезинде күйөөгө узатуу салты болгон. Кээде кудалашуу балдар бешикте жатканда башталган".[4]

Кыргыз кыздары бейкам балалык дегенди билишпеген. Ал тургай алардын жарык дүйнөгө келиши да үй-бүлөнү кубандырган эмес, себеби кыз бала мында убактылуу мүчө эсептелген, ата-эне болсо аны тезирээк күйөөгө берүүнүн көйгөйүндө болгон.

Айта кетчү нерсе- шарият боюнча кудалашуу кыздын ар кайсы курагында- бешиктеги кезинде ("бешик куда"), ал эмес туула электе ("бел куда")- жүрө берген. Айрым учурда кошуналар же достор бирөө уулдуу, экинчиси кыздуу болсо, экөөн унаштырып (кудалашып) коюу тууралуу макулдашкан учурлар да бар.

Ошентип, кыз өзүнө күйөө тандоо укугунан ажыраган. Кыргыздардын адаты боюнча күйөө менен колуктунун жаш айырмасы жети жаштан кем болбоосу керек. Кээде 9 жаштагы күйөөнү, 7 жаштагы келинди никелешкендигин кийин учуратса болор эле. Албетте бул боло турган нике кандайдыр бир

[1] Жамгырчинов Б. Присоединение Киргизии к России.-М., 1959,- 76-бет.
[2] Валиханов Ч. Избра. Произведения. Спб. 1904.-256-бет.
[3] Татыбекова Ж.С Раскрепощение женщин-киргизки Великой Октябрской социалистической революцией. Изд. АН Кирг. ССР.- Ф., 1963, -19-б.
[4] Валиханов Ч. Көрсөтүлгөн эмгек.-60-бет.

кокустуктан бузулуп кетпесин деген баланын ата-энесинин чочулоосунан келип чыккан чечим болгон.[1]

Айрым учурда кыргыз кыздарынын тагдыры адам чыдагыс кайгылуу болгон. Шарияттын жол-жобосуна таянышып, калыңдын күчү менен бойго жеткен кызды же жаш бала же, тескерисинче, карыган киши менен никелешкен. Бул аксакалдар болсо, сөзсүз, феодалдык катмардын өкүлдөрү болгон.

Никелешүүдө укуксуз абалдагы аял ажырашуу жараянында да ошондой болгон: мындай учурда чечүүчү сөз эркекке тиешелүү эле, б. а., ал "талак!" деп койсо эле, нике бузулган.

Мындан тышкары аялды өлтүрүп же майып кылгандык үчүн кун да жарым өлчөмдө төлөнгөн. Буга байланыштуу Г. Загряжский төмөнкүчө жазат: "Аялдын куну эркекке төлөнчү кундун жартысын түзөт ".

Жогоруда айтылгандай, революцияга чейинки кыргыз аялдары социалдык- экономикалык жана маданий турмушта эч кандай укукка ээ болушкан эмес. Прогесивдүү, демократиялык маанайдагы ойчул катары Тоголок Молдо аталган маанилүү жана кабырганы кайыштырган маселени буйтап кете алган эместиги табигый иш эле. Өзүнүн "Чалга кеткен кыздын арманы", "Карызга кеткен кыздын арманы", "Кыз Кенженин арманы", "Качкан кыз" аттуу ыр жана поэмаларында акын кыргыз аялдарын азаттык үчүн бел байлап чыккан жоокердей элестетет. "Жаш кеткен кыздын арманы" аттуу ырында мындай саптар бар;

Жергеден башым кемиткен,
Карабай атам оңчубу.
Жети жашар жаш бала
Жетиле күйөө болчубу?
Өз атам мага кылды кас
Өзгөчө мага боору таш.[2]

Ал эми "Чалга кеткен кыздын арманында" алтымыштагы аксак, бүкүрү, бирок бай абышкага зордоп баш коштурган кыздын арманы нааразылык билдирүү деңгээлине көтөрүлгөн:

Бузулсун соккон дубалың,
Болбосун асый, кунаның,
Боздотуп чалга жөнөткөн
Атама тийсин убалым.
Алты байса дубалың,

[1] Валиханов Ч. Көрсөтүлгөн эмгек.-60-бет.
[2] Мурас...-359-бет.

Ат болбосун кунаның.
Ак сакал чалга кыз берген,
Атама жетсин убалым.
Баласын сатып мал алып,
Атамдын күнү мал менен.
Канткенде өсөт көңүлүм
Какайган как баш чал менен.[1]

"Карызга кеткен кыздын арманы" деген ырында соодагер, болуш, айыл башчыларынын кылык-жоруктарын кескин айыптап, акын төмөнкү ойлорун ортого салат:

Атбашынын сазында,
Чоко болуш башында,
Кара сакал соодагер
Болуштун келди кашына.
Насыятчы карт келди
Кенжеке, мага дарткелди.
****
Болушу минди боз атты,
Кенжекени кейитип,
Ташкенди көздөй узатты.
Атагы чыккан Ташкендин
Жолунда кетип баратам.
Адырайган бир карттын
Колунда кетип баратам.
Жети шаар Ташкендин
Жолунда кетип баратам.
Жепирейген бир карттын
Колунда кетип баратам.[2]

Тоголок Молдонун талданган чыгармаларында кыргыз аялдарынын ачуу тагдыры да, каргыш тийген феодалдык заманга карата жек көрүү сезими да чагылдырылган. Аялды эрге кыңк этпей баш ийүүгө кириптер кылган айрым антигумандуу каада-салттар, аялдын ар-намысын тебелөө, аны укуксуз кулдун абалына түшүрүү улуу акындын аң-сезимине таптакыр жат болгонун баса көрсөтүү абзел. Ошол себептүү кыргыз адабиятынын тарыхында дал Тоголок Молдо биринчи болуп калыңга, диний никеге жана шарияттын мыйзамдарына каршы чыккан аялдын образын жаратты.

[1] Мурас..-358-бет.
[2] Мурас..-358-бет.

Кыргыз аялдарынын эркиндик жана бакыт үчүн күрөшү акындын "Качкын кыз" поэмасында чагылдырылган. Чыгарманын кыскача мазмуну төмөнкүчө. 1913-жылы Ыссыккөлдүн Күнгөйүнүн букарасы Каптагай өз кызын өмүрүндө көрбөгөн кишиге калыңга сатат. Тайманбас кыз, эркекче кийинип алып, үйдөн биротоло кетет. Поэмада жөнөкөй кыздын акыл-эси, тапкычтыгы жана эр жүрөктүүлүгү айрыкча баса көрсөтүлөт. Ал шарияттын салт жана мыйзамдарына каршы чечкиндүү каршы чыгат, б.а., аялзаттын адамдын укугун чектөөгө нааразы болот. Тоголок Молдо аялдардын тең укуктуулугу үчүн шымаланып чыккан күрөшчү катары белгилүү. Аялдын кулдук абалы түбөлүктүү деп үгүттөгөн, аны ар жагынан басынтууга аракет кылган ислам мыйзамдарына, мусулман динининин өкүлдөрүнүн аракетине карабай акын бул иш-аракеттерге каршы чечкиндүү күрөшүү зарыл, деп эсептеген. Ал жашоону сүйгөн жана жердеги турмуштун кубанычтары бардык адамдарга ачык болуусун каалаган инсан болгон. Акын өз жеринде эртеби-кечпи жакшы турмуш салтанат курушуна ишенген жана чыгармаларында бул идеяларды чагылдырууга аракеттенген. Элдик эркин ой жүгүртүү акындын көңүлүн айрыкча өзүнө бурган, эмгекчил калкка пайдалуу болуу үчүн ал бардык жерде өз сөзүн айтууга аракет кылган. Мисалы, өз элинин эр жүрөктүүлүгүнүн, баатырдыгынын символу болгон, эркиндикти сүйгөн кыз, "Жаңыл" поэмасынын башкы каарманы Жаңылды алып көрөлү. Поэманын каарманы кулчулукту, өз коомунун аялдарды кемсинтүүчү айрым каадаларын моюнга алгысы келбейт. Тагдырга кул сыяктуу баш ийүү ал үчүн жат көрүнүш, ал үчүн эркиндикке умтулуудан бийик максат жок. Ошондуктан Жаңыл колуна курал алып, аялдын адамдык кадыр-баркын басмырлоого, аялдын ролун төмөндөтүүгө түрткү болгон ырым-жырымдарга, чет өлкөлүк баскынчыларга каршы, эркиндик үчүн күрөшкө аттанат. Баатыр кыз элди күрөшкө, рухий жана саясий бөштондукка чыгууга чакырат. Бирок ал өзүнүн тилеги болгон эркиндикке жетише албады. Бул аракетке ошо кездеги коомдук түзүлүш бөгөт болду.

Белгилүү болгондой, эзүүнүн социалдык-саясий негизин, б.а., эзүүчүлүк коомду жоюу менен гана чыныгы эркиндикке жетишүүгө болот. Өзүнүн дүйнө таанымынын тарыхый жана таптык жактан чектелгенине байланыштуу Тоголок Молдо мындай жыйынтыкты чыгара алган эмес. Ага карабастан Жаңылдын образында ойчул акын азап чеккен жана феодалдык коомдун мыйзамдарынын курмандыгын гана эмес ошол

мыйзамдарга келишпес жана коркпос күрөшчүнү көрсөткөн. Өз элинин бактысы үчүн поэманын каарманы ар кандай курмандыкка жөндөмдүү. Дал Жаңылдын образы аркылуу Тоголок Молдо феодалдык- патриархалдык тордон кутулууга аракеттенген, эркиндикти сүйгөн кыргыз кыздарынын образын жаратты.

Прогрессивдүү, чыгармачыл ойчул катары айтылган Тоголок Молдонун социалдык- экономикалык көз караштарын талдап жатып, анын социалдык-философиялык ой толгоолорунун ошол кездеги социалдык карама-каршылыктар тарабынан тереңдетилгенин унутпоо керек.

Адам өмүрүнүн кыскалыгына кайгырса да, акын бул кубулуштан эч кандай мистико-эсхатологиялык жыйынтык чыгарбайт. Өлбөстүктү каалоодон пайда жок, өлүмгө умтулуунун да кереги жок, бирок андан чочулоонун да кажети жок, деп ырастаган Тоголок Молдо. Анын адилеттүү пикиринче, "Өмүрүң өтөр-кетер желдей согуп, өткөн соң сураган менен таба албайсың";[1] "Өлгөн киши бар болбойт";[2] "Өмүр аяктаган соң, өлүмдөн коркуп не пайда".[3]

Ошентип, ойчул акын исламдын өкүлдөрү күндүр-түндүр кулактын кужурун алып, үгүттөгөн тиги дүйнөдөгү сурак, өлүм коркунучунан элди куткаруу максатында бир катар обьективдүү, тайманбас ойлорду айткан алдыңкы ойчул экендигин көрсөттү.

"Кожонун аңгемеси" аттуу сатиралык ырында Тоголок Молдо, ислам дининин кызматчыларынын калпычылыгын, ачкөздүгүн ашкерелөө максатында кожонун "акырет деп алдаган алдоосуна кирбеген" жупуну, бирок акылдуу жигит тууралуу суктануу менен жазат.

Ушул эле чыгармасында акын жыл сайын кыргыз айылдарына келчү кожо жөнүндө баяндайт. Элди чогултуп алып, ал: "Кудайдын ыраазычылыгын алып, бейишке түшүүнү каалагандар кубаттуу Алладан эч нерсени аябашы керек",- деп айтат. Ошону менен бирге кожо аталган маселе боюнча эч качан аял менен кеңешпөө керек, аларды угуунун кажети жок деп эркектерди эскертет.

Эмгегиң зая кетпесин,
Зекет бергин малыңдан.
Катындын тилин албаңар,
Капилетке калбаңар.

---

[1] Кол жазмалар фонду. Инв. № 1268,-449-бет.
[2] Тоголок Молдо. Чыгармалар.-Ф., 1954,-80-бет.
[3] Кол жазмалар фонду. Инв. № 1268,-71-бет. (ошондой эле 254-бет).

Айнытат катын адамды,
Көрөсүң мындан залалды.
Катын деген тук билбейт
Алал менен арамды.[1]

"Катынынын сөзүн укkан эркек сөзсүз кудайдын каарына калат",- деп үгүттөйт Кожо элди. Сабатсыз калк анын бул жалганына ишенет. Бирок үгүт кызуу жүрүп жаткан учурда бир акылдуу жаш жигит кожого шылдың менен кайрылат: "Сизге, Алланын элчисине, биз толук ишенебиз. Бирок менин үйүмдө мындай чыр чыкты: мен сизге кой берем десем, катыным урматтуу кожого тай беребиз,- деп мага макул болбой жатат. Катындын тилин албасам, сизге кой, аны уксам, тай беришим керек. Эми мага кеңеш бериңиз: аялымдын сөзүнө кирейинби же жокпу?". Семиз кулунду укканда, ачкөз кожо азыр эле өзү айткан акылды да, шарияттык жол-жосунун да, кудайдын амирин да унутуп, мындай жооп узатты: "Аз-аз катын сөзүнө кире жүргүн".[2]

Ойчул акындын бул чыгармасы өзүнүн мазмуну боюнча да, ислам идеологиясына каршы чыгышы менен да, шексиз, чоң кызыгуу туудурат. Биерде Тоголок Молдо эмгекчил элдин эркин ойлоо дүйнө карамына таянганы байкалып турат.

Жупуну калктын кызыкчылыгын коргоп, акын кыргыз элдик поэзиясынын назик билерманы катары анын байлыгын кыргыз коомундагы кемчиликтерге каршы күрөшүүдө чеберчилик менен колдонгон.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Тоголок Молдо. Чыгармалар.-Ф., 1954.
2. Мурас.-Фрунзе: Кыргызстан. 1990.
3. Кыргызстандын тарыхы. 1 т.,-Ф.
4. Виноградов В. Токтогул Сатылганов и киргизские акыны.-М.-Л.: Гос.муз.изд.- 1952.
5. Койчуманов Д. Идеи воспитания в творчестве Тоголока Молдо.-Ф., 1964.
6. Нарынбаев А. И., Калпетходжаева С. К. Мыслители Центральной Азии и их последователи.-Б., 1997.
7. Улуттук идеология жана кыргыз рухий дөөлөтүнүн кайра жаралышы.-Б., 1998.

[1] Мурас...-348-бет.
[2] Ошондо,- 349-бет.

8. Татыбекова Ж.С. Раскрепощение жен Кирг. ВОС революции. Изд. АН. 1963.
9. История Кирг. Т.1.-481-бет.
10. Аманалиев Б. Социально-политические и философские идеи Токтогула и Тоголока Молдо.-Фрунзе, 1963.
11. Валиханов Ч. Изб.произ. СПБ 1904.

Өтө Көкө уулу
(Жеңижок)

Ар бир улуу инсан жарык дүйнөгө келгенден баштап, башкалардан кандайдыр бир өзгөчөлүгү менен айырмаланып, элине тааныла башташы жөнүндө көп далилдүү сөздөр бар. Дал ошондой улуу инсандын бири Өтө Көкө уулу (1860-1918) Таластагы Сары көбөн деген жерде өз эмгеги менен тиричилигин өткөргөн карапайым кишинин үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Ал жаштайынан эле аракетчил, сезимтал, эмгектене билген сергек бала болуп чоңойгон. Ата-энеси Өтөнүн күндөн-күнгө бой тиреп жетилишин зор сыймык, ишеним менен күзөткөн. Бирок бул көрүнүш көпкө узабады. Үч бир тууган алгач атасынан, көпкө узабай апасынан ажырашып, атасынын көп балалуу бир туугандарынын тарбиясында калышкан. Ошол учурдагы кыргыз элинин турмушунда орун алган оор кырдаал, жетимдердин жашоосун ого бетер татаалдаштырды. Балдардын улуусу Өтө ала оорусуна кабылды. Анын денесин каптаган ала илдет башкаларды да кооптондура баштады. Оорулуу баланын башка балдар менен ойноп жүргөнүн көргөн Ташкара-бий баланы Карабура дарыясына таштап жиберүүнү буюрган деген сөз эл арасында айтылып жүрөт.

Өтө туулган мезгил кыргыз жеринде Кокон хандыгынын зордук-зомбулугу өкүм сүрүп, орус империясынын колониялык иш аракеттеринин улам тереңдеп кирип келе жаткан учуруна туура келет. Элибиздин турмуш-тиричилиги, жашоо шарты орто кылымдардагы артта калган элдердин катарында болгондугун тарых күбөлөндүрөт. Өзүнүн туулуп өскөн жеринде жашоо мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган Өтө, ага боорукерлик мамиле жасаган адамдардын жардамы менен Анжиян тараптан барган соодагерлердин малдарын айдашып, 2-3 күн жол жүрүп, Кербенге жетип келет. Соодагерлер эс алуучу жайга Өтөнү таштап, Наманганды көздөй малдарын айдашып жүрүп кетишет. Өтө жаткан орунда кала берет. Бул көрүнүш анын турмушундагы ата-энесинен, туулуп өскөн жеринен ажырагандан кийинки өкүнүчтүү жагдай эле. Бөтөн жерде, бөтөн элде, өзүнө тааныш бир да жан жок жерде селдейип туруп калат. Соодагерлер калтырып кеткен жаш баладан сурамжылап, анын ал жайын түшүнгөн соң, үй ээси аны өзүнө жардамчы кылып, короону тазалашууга пайдаланат. Ал биринчи эле күнү үйдүн ээсинин көңүлүнө толуп, эмгектенип жүрүп калат. Бекмураттын үйүнө келген

Аксынын Карасуу кыштагынын тургуну Садыр деген жолдошу Өтөнү көрүп, анын кимдигин кызыксынып сурамжылап, ата-энеси жок, Талас жактан келгендигин билген соң, жолдошунан баланы ага берүүсүн өтүнөт. Жолдошунун макулдугун алып, өзүнүн базарлык жумушу бүткөн соң, атына учкаштырып Карасуу кыштагын көздөй жөнөйт. Садырдын апасы Айыке Аксыга турмушка чыккан таластык кыз экен. Ал Өтөнүн денесиндеги ооруну көрүп, Аксы аймагындагы белгилүү дарыгер Далычы деп аталган табыпка көрсөтүп, ала оорусунан толук арылтат. Жергиликтүү молдолордон кат таанышып, медресенин деңгээлинде билим алууга шарт түзөт.

Өтө окуганды, жазганды жакшы өздөштүрүп, араб графикасында жазылган чыгармалар менен таанышат. Табият тартуулаган залкар талант анын тулку боюнда толукшуп, оргуп чыга баштайт. Анын кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгына болгон кызыгуусу күн санап өсө баштады. Кыргыз конуштарын аралап, чыгармачылык өнөрү бар ырчылардын, акындардын, манасчылардын айылына келип калышын чыдамсыздык менен күтчү болду. Алар аткарган чыгармаларды, эсте сактап дээрлик толук мазмунда кайталап аткаруу көнүмүш адатка айланды. Ал эл аралап айтып жүргөн дастанчылардан «Кожожаш», «Курманбек», «Жаңыл Мырза», манасчылардан «Манас эпосунун бир топ үзүндүлөрүн өздөштүрүү менен, аны айткан талант ээлерине караганда алардан ашыра, терең мазмундуу түр берип аткара баштайт. Ошентип, Өтөнүн акындык таланты, аткаруучулук шыгы ылдам өрчүп, 12-14 жашка келгенде өзү жашаган аймакта белгилүү ырчы, акын катары таанылып калды. Өтө өзү эл арасында таанылуу менен Таласта атасынын туугандарынын колунда калган инисин жана карындашын унутпады. Алардын тагдыры жөнүндө күнү-түнү ойлонду. Өтөнүн бул оюн колдогон асырап алган ата-энеси аларды Аксыга алып келип, бир үйдө түтүн булатууга көмөк көрсөтүштү. Өтөнүн өз туугандары менен бирге жашап калуусу менен, анын акындык таланты ого бетер күчөдү, өстү, өөрчүдү. Акындык салт боюнча жолугушуусу анын алгачкы Наманган, Аксы, Анжиян аймагында тогоной уруусунан чыккан белгилүү акын Нурмолдо менен учурашуусунан башталат.

Жеңижок -жаратылышты өтө сүйгөн инсан. Адам жаратылышты талап-тоноп, ысырап кылып булгоо үчүн гана аракеттенбестен, табигаттын адамга деген белегин этияттык менен сактап, анын баркын билип коргой да, сүйө да билүүсү керек. Мына ушул жалпы адамдык алдыңкы ой-пикирди Жеңижок «Аккан суу» аттуу чыгармасында ачык-айкын

чагылдырган. Бул чыгармада акындын жаратылышка, адам менен табияттын эриш-аркактыгына берген баасы, философиялык көз карашы да камтылган. Ал суунун жаратылыштагы алган ордун, адам турмушундагы маанисин көркөм формада таасирдүү чечмелеп көрсөтө алган.

Жеңижок турмуш тиричиликке, дүйнөгө жана ааламга өз түшүнүгүнүн жетишинче ой жүгүртүү менен төкмөлүк чеберчиликте терең мазмундуу ырларды жаратты. Ал, адам баласынын турмуштагы орду, тиричилиги, жашоо шарты, өз ара мамилеси, коом менен байланышы, жүрүш-туруш этикасы маселелерине өзгөчө маани берген.

Акындын «Санат», «Накыл кеп», «Үлгү ырлар», «Жакшы уул», «Жаман уул», «Жаман катын», «Айтсам сөздүн жөнжөнүн», «Акын болсоң», «Терме», «Дүнүйө», «Үй-бүлө», «Насыят», «Айтамын санат тобуңа» аттуу чыгармалары дидактикалык негизде түзүлгөн санат ыр саптарына кошулат. Анын кайсы гана санат-насыят ырларын албайлы тарбиялык таасири өтө күчтүү болуп, турмуш чындыгынын элесин образдуу сүрөттөгөн. Ырларынын ар бир сабы акыл, нуска сөздөрдү туюнтуп турат:

Сөз кадырын биле албайт,
Өзүнөн акыл чыкпаган.
Жан кадырын биле албайт,
Айтса акылды укпаган.

Тишиң барда таш чайна,
Ар шити кылгын күч барда.
Сага бекер оокат, аш кайда?
Жалкоолук түбү кууратат
Эмгектенсең, зор пайда.

Акындын ушул ыр саптарын окуган ар бир инсан анын гумандуу бийик принциптерине, философиялык ой чабыттарына түшүнө алат деген пикирдебиз.

Жеңижок өз чыгармачылыгында коомдук турмуштагы жакшы менен жамандыктын ортосундагы кагылыштарды салыштырмалуу сын көз менен карап, жакшылыктын келечектүүлүгүн эңсеп ар дайым анын тарабында турган. Ошондуктан өз замандаштарын жамандыктардын ар кандай көрүнүштөрүнө чечкиндүүлүк менен каршы тура билүүгө, күрөшө жана жеңе билүүгө чакырган. Маселен, «Замана» аттуу чыгармасында:

Адамзаттар көп түйшүк,

Тартып барат замана.
Бий, болуштар, ыстарчын
Күчтөп барат замана.
Жакшы менен жаманды
Сынап барат замана
Жылдан жылга бузулуп
Сууп барат замана
Ачылбаган караңгы
Түндөй болдуң замана.
Замана наамдан караңгы
Баалай албайт адамды,-деген саптар бар.

Акын бул чыгармасында коомдук турмуштагы терс көрүнүштөрдүн башкы себептерин билүүгө, талдоого жана ашкерелөөгө аракеттенген. Жеңижоктун түшүнүгүндө, адам өзүнүн табияты боюнча өтө айкөл, аны коомдук турмуштагы ар кандай терс көрүнүштөр жолдон чыгарат, аны калыбына келтирүүнүн мүмкүнчүлүгү бар. Ал өз чыгармаларында эмгектенүүнү, анын натыйжаларын турмуш-тиричиликте туура пайдаланууну бирден-бир милдет катары эсептеген. Адам өз эмгеги менен эл алдында жогорку бийиктикке көтөрүлүп, өзү жөнүндө түбөлүктүү из калтырарын айткан. Жеңижок адам проблемасын кароо менен, анын кулк -мүнөзүнө, моралдык деңгээлине, жалпы адамдык сапатына айрыкча көңүл бурган. Биринчи катарда ар бир адамдын жекече жоопкерчилигин, милдетин, коомчулук алдындагы адептүүлүгүн күндөлүк жашоонун шарты катары караган. Анын ар бир чыгармасынын борборунда адам, анын кулк мүнөзү толук чагылдырылып, жакшы жактары даңазаланып, жаман жактары ашкереленет. Акын ар бир адамдын өз элинин жыргалчылыгы, кызыкчылыгы үчүн ак ниети менен аракеттенишин каалаган, ал үчүн адилеттүү чынчыл болуу зарыл деп эсептеген. Акын чыгармаларында адилеттүүлүк, чындык үчүн күрөшүү моралдык баалуулуктарды калыптандырууну жана бекемдөөнү, адамдык өз ара мамилелердин түзүлүшүнүн башкы шарты жана нормасы катары караган. Жеңижок улуу муундар менен жеткинчектердин өз ара байланыштарын да унутта калтырган эмес. Өзүнүн «Үй-бүлө» аттуу чыгармасында улуу муундар менен жаш муундардын ортосундагы байланыштардын бошоңдоп бара жатышына кейип-кепчип, адамгерчиликтүүлүк мамилелердин начарлап бара жаткандыгына көңүл бурган. Акын жаштардын күндөлүк турмушунда улуулардын кеңешин угуусун турмуштук зарылдык катары эсептеген. Бул милдетти

аткарууда ата-энелердин ордун Жеңижок төмөнкүчө көрсөткөн:

Жакшы үйрөт билгениң,
Жаш кезинде балаңа,
Ата-энең кезинде,
Акыл айткан сага да.
Изине түшүп жакшынын
Ишине элдин жара да.

Бул идея кыргыз элинин турмушунда кылымдар бойлоп калыптанып келе жаткан баалуулук. Анын келечеги өтө бекем. Эгемендүүлүктүн шартында ата-бабаларыбыздан калган улуу мурастарыбыз келечегибизге даңгыр жол ача тургандыгын эске алсак, ар бирибиз жаңы ийгиликтердин ээси болоорубузга толук ишеним билдирүүгө негиз түзүлөт.

Адабияттар:

1. Жеңижок. Ырлар. –Фрунзе: Кыргызстан, 1982.
2. Мурас. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990.
3. Жаныбеков Ж. Вопросы этики в произведениях акына-мыслителя Женижока. // Из истории социально- философской мысли народов Востока - Фрунзе: Кыргызстан, 1989.
4. Жаныбеков Ж. Даанышман ойчул. –Фрунзе: Кыргызстан, 1991.
5. Жаныбеков Ж. Кыргыз рухундагы социалдык-философиялык идеялар жана көз караштар. -Ош, 1996.
6. Залкар акындар. Жеңижок. 2 -том. – Бишкек: Шам, 1999.

Молдо Ныяз – XIX кылымдагы кыргыз акыны жана философу

Орустун сынчысы, философу жана публицисти В. Г. Белинский адилеттүү белгилегендей, көптөгөн көрүнүктүү жазуучу, акындар бир эле учурда өз доорунун философтору жана ойчулдары болушкан. Сыягы, бул абал көркөм чыгармачылык менен философиянын өз ара тыгыз байланышта турганына байланыштуу. Бул мааниде Вольтер, Руссо, Дидро, Гельвеций, Паскаль сыяктуу батыш адабий ишмерлерин же Ибн-Сина, Фирдоуси, Хайям, Рудаки, Низамиге окшогон чыгыш классик акындарын эстеп көрсөк, алардын баары өз мезгилинин эң мыкты окумуштуу, философ, ойчулдары болушкан. XIX кылымдагы кыргыз элинин адабиятында да философ, акын-философ деген наамга татыктуу акындардын наамдары белгилүү. Ошол кездеги Борбордук Азиянын башка элдериндей- Волга бою, Урал чөлкөмүнүн майда элдериндегидей -кыргыздардын да философиясы коомдук аң-сезимдин өз алдынча формасы боло элек болчу. Ал негизинен диний жана фольклордук формада эле.

Чыгармалары эл оозеки чыгармачылыгынын салттары менен сугарылган, терең философиялык мазмунга бай жана чоң көркөмдүк кунарлыкка ээ атактуу акындардын бири XIX кылымда жашаган кыргыз акыны, ойчулу Молдо Нияз Эрназар уулу болгон. Жогору жактан Молдо Нияздын чыгармачылыгын окутууга тыюу салуу боюнча эч кандай атайын токтом болбосо да, бул мурас көп жыл ичи көлөкөдө калып келди. Мисалы, орто мектептердин жана жогорку окуу жайларынын окуу программаларында акындын чыгармаларына орун бөлүнгөн эмес. Бирок бул Молдо Нияздын чыгармачылыгына эч кайсы окумуштуу кайрылган эмес, дегендикке жатпайт.

Биринчилерден болуп Молдо Нияздын чыгармаларынын баалуулугуна өзүнүн "Молдо Нияздын санаттарындагы диалектгик өзгөчөлүктөрдүн чагылышы" (1970) аттуу макаласында профессор Б. М. Юнусалиев көңүл бурган. Макалада автор санаттарды филологдор гана эмес, башка илимдердин адистеринин изилдөөсү зарыл деп баса көрсөткөн. Бирок Б. Юнусалиевден кийин XIX кылымдын эң билимдүү инсандарынын бири болгон бул инсандын мурасы унутта калтырылды. Мунун негизги себеби –кол жазмалардын окумуштуулардын көпчүлүгүнө түшүнүксүз байыркы түрк-чагатай тилинде экендиги болду. Экинчи себеп, биздин

пикирибизче, санаттардын мазмунуна байланыштуу. Ошол учурдагы ар кандай ырчы сыяктуу эле, кыргыз акыны Молдо Нияз да өз чыгармаларында исламды үгүттөп, патриархалдык-феодалдык түзүлүштү көкөлөткөн, Россиянын колониалдык саясатын кескин айыптаган. Ал эми мунун баары коммунисттик идеологияга жат умтулуштар болчу. Аталган обьективдүү жана субьективдүү себептердин натыйжасында Молдо Нияздын чыгармачылыгын иликтөөгө жана үйрөнүүгө тыюу салынган.

Гуманисттик идеалдарды кайра орнотуу жана андан ары өнүктүрүүнү, жалпы адамзаттык баалуулуктарды коргоо жана ырастоону талап кылган биздин доордо маданий мурас проблемасы биринчи планга коюла баштады. XIX кылымдагы улуу гуманист, философ, тарыхчы, географ, саясатчы жана саякатчы болгон Молдо Нияздын поэзиясы бул мааниде актуалдуу мааниге ээ болду. Акындын "Санат дигарасттар" деген ат менен белгилүү болгон ырлары адеп-ахлактык наркдөөлөттөрдү жаратуу жана сактап калуу идеясын камтыган бийик көркөм чыгармалардын үлгүсү болуп саналат.

Молдо Ныяз 1823-жылы азыркы Ош областынын Кадамжай районунун Кызыл -Булак айылында туулган. Араб тили боюнча биринчи сабактарды ал Каратегинде, кийинчерээк жергиликтүү медреседе, Маргаланда алды. Сабаттуулугу, билимдүүлүгү үчүн эл акынды "Молдо" (турасы "Молло") деп атады. Молдо Нияздыэл жакшы көргөн, анын пайгамбарлык сөздөрүн кунт коюп уккан. Анын социалдык-саясий көз караштарынын жугумдуулугу ушуну менен түшүндүрүлгөн.

Ырасында эле Молдо Ныяз кыргыз, араб, перси, байыркы түрк (чагатай) тилдерин билген акын-агартуучу болгон. Ошондуктан революцияга чейинки акындардын ичинен Молдо Ныязга өзгөчө орун таандык, анткени ал акын гана эмес, эң алгачкы жазгыч акындардын бири болгон. Бизге анын өз колу менен китеп түрүндө мукабалаган үч кол жазмасы жеткен, калган кол жазмалардын тагдыры азырынча белгисиз. Кечээ жакынга чейин 1917-жылкы революцияга чейин кыргыз эли өзүнүн жазмасына ээ болгон эмес, деген расмий пикир үстөмдүк кылып келди. Молдо Нияздын кол жазмалары- бул натуура элести төгүнгө чыгарчу аргумент.

Акындык шыгы, билимдүүлүгү, татыктуу авторитети Молдо Нияздын Кокон хандыгынын саясый турмушуна активдүү катышусуна түрткү берди. Кыргыз жеринин булуң-бурчтарын кезип жүрүп, ал Курманжан датка, Байтик баатыр, Шабдан баатыр, Сарымсак бий, Дыйканбай жана башкалар сыяктуу XIX кылымдын тарыхый инсандары менен

мамилелешкен. Акындын өмүр баянында анын өлгөн жылы изилдөөчүлөр арасында талаш-тартыш туудуруп келүүдө. Жалпы кабыл алынган 1896-жыл менен катар "Наймандын Молдо Ныязы" аттуу макаланын автору Абдылда Капаровдун оюнча, акын бир топ кечирээк кайтыш болгон, себеби санаттарда 1898-жылы болуп өткөн Анжиян көтөрүлүшү эскерилген.[1] Демек, улуу ойчулдун таржыма калында такталууга муктаж бир далай жерлер бар.

Санаттардын мазмунуна келе турган болсок, алардагы төмөнкү негизги багыттарды бөлүп көрсөтүү абзел:

а) Диний - адеп-ахлактык мүнөздөгү санаттар- негизги багыт,

б) Падышачылык бийликтин колониалдык саясатын сындоо,

в) Тарыхый окуяларды чагылдыруу,

г) Патриархалдык-феодалдык түзүлүштү колдоо.

Акын өзү Кокон хандыгындагы көптөгөн тарыхый окуялардын күбөсү жана түздөн-түз катышуучусу болгон: орус аскерлеринин Чимкен жана Ташкенди ээлеп алышы (1865-ж.), ферганалык кыргыз кыпчактардын бир бөлүгүнүн Кудаяр хандын бийлигинен Сарыколго качып кетиши (1848-1858), Кашгар өкүмдары Якуббектин кыргыз качкындарына жана башкаларга карата залимдиги,[2] Анжиян көтөрүлүшү (1898-ж.).

Акындын ырларын төмөнкүдөй темаларга бөлүп карайбыз:

д) Сүйүү лирикасы.

е) Бул же тигил инсанды мүнөздөө.

ж) "Жакшы" жана "жаман" аялды мүнөздөө.

з) Социалдык адилетсиздикти чагылдыруу.

Ушунчалык мазмундуу чыгармаларды жаратууда акынга анын кыргыз фольклорун терең билгени жардам берди. Акын өз санаттарында элдик эпос, уламыш, жомок, макал-лакаптарды кеңири, орду менен пайдаланган. Санаттардын этика-дидактикалык мүнөзүнө байланыштуу Молдо Ныяздын чыгармачылыгы кыргыз акындар чыгармачылыгынын санат-насыят багытына кирет. Акын-философ этикалык жана эстетикалык баалуулуктарды диний-философиялык ой-жүгүртүү фонунда карайт, бирок бул жагдай коомду адеп-ахлак жактан тарбиялоодогу "Санат дигарасттардын" маанисин түк кемитпейт.

Санаттарда "жакшылык" жана "жамандык", "ак көңүлдүүлүк" жана "кара мүртөздүк" так бөлүнүп көрсөтүлгөн. Адамгерчилик, адилеттүүлүк, эмгекчилдик, намыскөйлүк,

жупунулук, билимдүүлүктү акын инсандын эң мыкты касиеттери катары мактап ырдаган:

Жаман сөздү айтпаңлар
Адамнын көңлү гүл деген.[3]
Пешене терин шыпырып,
Пештемей кетмен көтөрүп,
Азамат чөлдө иштеген.[4]

Ошол эле учурда ал текебердик, түркөйлүк, жалкоолук, сараңдык, паракорлукту сындаган. Биринчи катарга Молдо Ныяз адамдын бактыга, эркиндикке болгон укугун койгон. Ошондуктан "Ата Мекен", "эл", "жоокер" түшүнүктөрүн бир бүтүн катары караган. Санаттарда үйдүн куту болгон аялдарга маанилүү орун берилген:

Катындын жакшы чебери
Базардай үйүн гүл кылат.
Баштыгыны тор кылат.[5]

Туулуп өскөн аймактын жаратылышын даңазалоо менен санаттар белгилүү деңгээлде тарбиялык ролду да аткарышат. Өз китепкөйлөрүн Молдо Ныяз жаратылышка этият мамиледе болууга чакырат, анткени андан биз рухий күч-кубат алабыз, ал бизди гармонияга үйрөтөт:

Суусап жүрүп бир жутса,
Сууктугу музча бар
Сувдан жакшы бар бекен.[6]

Өз таланты жана чыгармачылык багыты менен улуу ойчул акындык поэзияда өлбөс-өчпөс из калтырды. Санаттарда Молдо Ныяздын философиялык-этикалык гана эмес, социалдык-саясий көз караштары да чагылдырылган. Акыркы изилдөөлөр ойчулдун "заманчы" акындар менен демократ акындар деп аталып жүргөн көркөм сөз чеберлеринин ортосунда ээлеген ордун баса көрсөтөт. Совет мезгилинде ал топтор (биринчи топ- Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу, Молдо Кылыч Шамыркан уулу, экинчи топ-Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы) жасалма жол менен карама- каршы коюлуп келген.

XIX кылымдын экинчи жарымы- XX кылымдын башталышындагы кыргыз акындарынын, анын ичинде Молдо Ныяздын социалдык- саясий көз карашынын чордонунда Россиянын басып алуу умтулуулары турган. Заманчылар сыяктуу санаттардын автору да падышалык бийликтин Кыргызстандагы колониалдык саясатын терең сындаган. Падыша отряддарынын басып кириши менен башталган кыргыз айылдарынын деградацияланышы, жергиликтүү элдин

ченде жок эксплуатацияланышы, кылым карыткан улуттук каада- салттардын кыйрашы, инсандын адеп- ахлак жагынан бузулушу санаттарда адилеттүү сындалган. Ошондуктан эркиндик идеясын жогору койгон заманчы акындардай эле Молдо Ныяз да орус армиясынын кирип келишин трагедия, кала берсе дүйнөнүн ойрон болушу катары кабылдаган.

Кыргыздардын киндик каны тамган жерин орустардын басып алышы Калыгулдун поэзиясында акыр заман катары кабыл алынган:

Элдин нурку азайып,
Ачка болот деп айткан.
Акыр заман адамы
Бакыл болот деп айткан.
Мал азайып арымдап,
Жакыр болот деп айткан
Эгини өнүп, чөп чыкпай,
Такыр болот деп айткан.[7]

Ушул эле саясый окуяны Арстанбек тар заман деп атаган:

Алматыдан аттанып,
Орус келе жатыр, ай.
Кыска чөптүн баарысын
Көрүп келе жатыр, ай,
Узун чөптүн баарысын
Оруп келе жатыр, ай,
Бул орусту карасаң,
Ченчи салып жерди алды.[8]

Эң аягында кыргыз тарыхынын бул мезгили Молдо Кылычтын "Зар заман" чыгармасында төмөнкүдөй чагылдырылган:

Ага-ини жашырды
Бир- биринен сырыны,
Мал азайып, көбөйдү
Соодагердин тыйыны.
Жайы-кышы тарыды
Былтыркыдан быйылы.[9]

Өзүнө гана мүнөздүү сезимталдык менен Молдо Ныяз орусташуу саясатын төмөнкүдөй жорго сөз менен берген:

Мусулманабад жок болуп,
Мурунку марттар жайланды.
Бутпарас кафир сак болуп,
Замана чапка айланды.[10]

Орус падышачылыгынын басып алуучуларына карата кыргыз акындары "басмачы", "каапыр" түшүнүктөрүн колдонушкан. Мен бул түшүнүктөрдү жалпы орус элине эмес, сугалактык саясаты "Россиянын экономикалык өнүгүү муктаждыгы-метрополия жана эффективдүүлүктүн" кубаты менен орус буржуазиялык жана падышачылык үчүн колония болгон Түркстанды эксплуатациялоону "көздөгөн орус буржуазиясынын өкүлдөрүн назарда тутам".[11]

Мурда айтылгандай, Молдо Ныяздын жана акын-демократтардын социалдык-философиялык көз караштарында жалпы көрүнүштөр байкалат: бир жагынан, эл массасын эзүүчүлөрдүн чектен чыккан бийлиги; экинчи жагынан, жөнөкөй элдин кызыкчылыгын коргоо. Токтогул, Барпы жана Тоголок Молдо сыяктуу акындар өз ырларында кыргыз коомунун социалдык-топтук иерархиясынын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп, эмгекчилердин оор тагдырын боор ооруу менен баяндайт:

Бул аманат дүйнөдө
Бирөө жүрөт зор болуп,
Бирөө жүрөт кор болуп.[12]

Реалист акын катары Молдо Ныяз санаттардын ондогон саптарында так тандалган эпитеттердин жардамы менен калпы жана сугалактыгы менен элди азапка салган уят-сыйытсыз динчилдерди мыскылдаган:

Бетпактын тиет балааси,
Казандын жугат карасы.
Кардыда кызыл чок болот
Казынын жеген парасы.[13]

Өзүнүн замандаш акындарына окшоп Молдо Ныяз коомдун ыдырашын падышалык Россиянын басып алуучулук саясаты же динге карата көңүлкош мамиле менен байланыштырган.

Бирок кыргыз акынынын кызматы жана динчилдигине карабай, исламдын салттык алкагынан чыгып, өзү жашаган доордун карама-каршылыгын көрө алгандыгы, анын өз доорундагы социалдык-саясий жараяндарга реалдуу баа бере билгендиги акындын улуу философтугу. Ошондуктан, жалпысынан алганда, Молдо Ныяздын чыгармачылыгы- бул ошол мезгилдин тарыхый окуяларын, саясий аң-сезимин, философиялык жана диний көз караштарын чагылдырган бүтүн система. Буга байланыштуу, тилекке каршы, али күнгө чейин Молдо Ныяздын акындык мурасына арналган фундаменталдуу эмгектин жок экендигин дагы бир жолу баса белгилегибиз

келет. Бирок О. Сооронов менен Р. Зулпукаровдун акындын туулган күнүнүн 170 жылдыгын утурлап жарык көргөн "Молло Нияз. Санат дигарасттар" аттуу китебин бул багыттагы маанилүү окуя деп эсептөө абзел. Бул китептин чыгышы менен улуу акындын маданий мурастарын ар тараптан изилдөөгө реалдуу мүмкүнчүлүк түзүлдү. Натыйжада өзүнө мүнөздүү жетишкендиктери жана мүчүлүштүктөрү менен Молдо Ныяздын чыгармалары кыргыз адабият тарыхында акыйкат ордун ээлейт. Ошону менен бирге Молдо Ныяздай кеңири билимдүү инсандын поэзиясы -өз жолун өзү таап, улуттук идеологиясын калыптап жаткан жаш кыргыз мамлекетинин адеп-ахлактык негизинин зарыл компоненти.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Капаров А. Наймандын Молдо Ниязы. /Ош жаңырыгы.-1994.- 01.03.
2. Юнусалиева Б. М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза. В кн.: Тюркологические исследования.-Фрунзе: Илим, 1970. –50-бет.
3. Молло Нияз. Санат дигарасттар/ Арап тамгасындагы эски жазмадан азыркы тамгага Р. Зулпукаровдун көмөгү менен көчүрүлгөн. Китеп кылып түзгөн жана баш сөзү менен сөздүктөрүн, кошумчаларын жазган Омор Сооронов.-Б., 1993.-38-бет.
4. Жогорку китептин 117-бетинде.
5. Жогорку китептин 43-бетинде.
6. Жогорку китептин 47-бетинде.
7. Калыгул Бай уулу. Акыр заман /Мурас: Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч; Алдаш Молдо, Жеңижок, Токтогул жана башкалар. Түзгөн М. Абдылдаев.-Фрунзе, 1990. –34-бет.
8. Арстанбек Буйлаш уулу. Тар з аман. / Мурас ...-37-бет.
9. Молдо Кылыч Шамыркан уулу. Зар заман. /Мурас...- 49-бет.
10. Молло Нияз. Санат дигарасттар.-16-бет.
11. Плоских В. М., Галицкий В. Я. Тропою первопроходцев-Кыргызстан 1973.-5-бет.
12. Молло Нияз. Санат дигарасттар... - 101-бет..
13. Жогорку китептин 34-бетинде.

Ысак Шайбековдун социалдык-философиялык көз карашы

XIX кылымдын акыры -XX кылымдын башында кыргыз элинин коомдук -саясий турмушунун сересинде турган алдынкы катардагы даанышман ойчул акындардын бири Ысак Шайбеков болгон. Акындын чыгармачылыгынын зор таасирдүү күчү- кыргыз элинин турмушу менен тыгыз байланышта болуп, анын кызыкчылыгы, таламы үчүн кызмат кылгандыгында. Таланттуу ойчул-акын өз доорунда нукура элдик каада-салтты, демократиялык көз карашты коргоп, сактоо үчүн күрөшкөн. Ал турмуштагы ар кандай терс көрүнүштөргө каршы талыкпай күрөшкөн. Өз замандаштары эмгек адамынын таламы үчүн жан күйгүзүп, кейип-кепчиген, алардын рухий байлыгын өстүрүүнүн талапкери болгон.

Ысак Шайбеков 1880-жылы Пишкек уездинин Чоң-Кемин айылында кедей адамдын үй-бүлөсүндө туулган. Ата-энесинен эрте ажырап, он жашар бала жергиликтүү оокаттуу кишилердин кол алдында жалданып турмуш кечирген. Кийинчерээк, Токмоктогу Молдо Закир калпанын үйүндө кызмат өтөө менен, андан окуганды, жазганды үйрөнгөн.

1897-жылдан орус байы Красчиковдун үй кызматында болуп, акындын өзүнүн айтуусу боюнча, орус тилин үйрөнгөн.

Акындын чыгармачылык жолу 1908- жылдан башталат, алгачкы кадамы Быстровка айылында кедей дыйкандардын балдарын окутуудан уланган. 1910 -жылкы Кеминдеги табийгый кырсык -жер титирөө, анын кыйратуучу күчү, элдин башына түшкөн оор күндөр акындын көз карашына зор таасир тийгизди. Ошол күндөрдө анын «Зилзала» аттуу чыгармасы эл арасында кеңири маалым болду. Ал эми 1916-жылкы үркүндө кыргыздардын улуттук-боштондук кыймылынын жүрүшүндө акындын «Кайран эл», «Азган эл», «Кайткан эл» аттуу поэмалары жаралды. Бул чыгармаларда кыргыз эли өз башынан өткөргөн каргашалуу учурду гана мүнөздөбөстөн, кыргыз элинин кажыбас кайратын, чыдамкайлык касиетин, ак пейил, меймандостук, адептүүлүк сапатын, рухий байлыгын көрсөткөн. Акын жараткан чыгарма –1916- жылы кыргыз эли басып өткөн кайгылуу жолдун күбөсү -катардагы маалымат эмес, кыргыз элинин ар бир мууну, келечек муундар үчүн коомдук-саясий кырдаалды өлчөп-өкчөп көрсөтүүчү тарыхый маалымат. Биздин оюбузча, акын өз көзү менен көргөндөрдү,

болгон окуяларды даана-ачык көрсөтүп, кыргыз элинин рухий мурасына баалуу салым кошту.

Ысак Шайбековдун зор талантынын, булагы, көз карашынын калыптанышынын булагы кыргыз элинин кылымдарды камтыган оозеки чыгармачылыгы болгондугун баса көрсөтүү зарыл. Анткени акын кыргыз элинин оозеки чыгармаларын зор ынтаа коюу менен угуп, "Манас" эпосунан, кичүү эпостордон, дастандардан үзүндүлөр айта билген.

Акындын элдик рухий мурасты терең өздөштүрө билиши, өзүнүн коомдук турмушка карата жекече көз карашынын калыптанышына мүмкүнчүлүк берди. Анын чыгармаларында кездешүүчү коомдук турмушка карата баалуу ойлор, сыныптар социалдык маанидеги проблемаларды өз ичине ала баштады.

Тарыхый-прогресс жолунда адам баласы басып өткөн жолдогу социалдык рухий байлыкты сактап калып, аны алып жүрүүчүлөр эл, анын ичиндеги акылмандар экендиги белгилүү.

Кыргыз элинин басып өткөн жолундагы патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн учурунда дал ушудай акылмандардын катарына Калыгулду, Арстанбекти, Калмырзаны, Балыкооз ж.б. кошууга болот. Ал эми Ысак Шайбеков, аны менен бир доордо жашаган ага замандаш акындарга да жогоруда аты аталган акылмандардын таасири тийбеген деп кароого болбойт.

Ысак Шайбеков окуганды, жазганды тыкан өздөштүргөндүктөн, орустун, Орто Азия элдеринин турмушундагы демократиялык идеялар менен таанышты башкаларга салыштырмалуу басымдуулук кылган. Анткени орус тилинен казак жана татар тилдерине которулган орус классиктеринин чыгармалары менен таанышты болгон. Казак агартуучулары Абай Кунанбаев, Ибрай Атынсарин, татар агартуучулары Габдулла Тукай, Каюм Насыринин чыгармаларын окуп үйрөнүп, эл арасында кеңири пропагандалоочулардан болгон.

Ысак Шайбековдун алгачкы чыгармалары, негизинен, өз башынан өткөргөн окуяларга байланыштуу жаралган. Ар бир чыгармасында болуп жаткан окуяларды терең, кеңири мааниде мүнөздөп, анын сүрөттөмөсүн элестүү кылып көрсөтө алган. Бирок анын социалдык маңызын талдоого караганда айрым окуяларды ачык-айрым көрсөтүү менен гана чектелген.

Ысак өзүнүн чыгармаларында патриархалдык-феодалдык коомдук турмуштагы социалдык күчтөрдүн ээлеген орундарын тактоо менен, кедей топторунун басымдуу бөлүгүнүн алсыздыгын, өтө эле пассивдүүлүгүн ал эми бай-манаптардын,

кыргыз урууларынын турмушунда бүткүл чарбалык турмуштиричиликте үстөмдүк кыла тургандыгын белгилеген. Акын байлардын, манаптардын кыргыз коомундагы ордун мүнөздөп келип, коомдук байлыкты түзүүгө күч сарптап, кол тийгизбей, ал байлыктын ээси болуп калгандыгын, эмгекчилердин эсебинен жыргал турмушта жашап жаткандыгын туура түшүнгөн. Ысак өз чыгармаларында XIX кылымдын акыры - XX кылымдын баш чендеринде кыргыз эли патриархалдык-феодалдык турмуштун кырдаалында аларды жакырчылыкка, укуксуздукка, теңсиздикке дуушар кылган айрым жеке феодалдык төбөлдөрдү эмес, социалдык топ катары жашап турган бай-манаптык социалдык структураны күнөөлөгөн. Бул көз караш боюнча, акын кыргыз коомунда социалдык саясий проблеманы чечүүдө, акын-демократ Токтогул Сатылгановго караганда да тереңирээк түшүнүктү бере алган.

Ысак өзүнүн 1916-1917-жылдарда жаралган чыгармаларында «Зилзала» поэмасына салыштырмалуу патриархалдык-феодалдык коомдук мамилелердин негизин тереңирек анализдөөгө жетишкендиги байкалат. Административдик башкаруу системасындагы болуш, ыстарчындардын, жергиликтүү феодалдык төбөлдөрдүн койгон кишиси, падышачылыктын колонизатордук саясатын ишке ашыруучулар экендигин көрсөтөт. Ал жөнүндө акын минтип жазган:

Миң үйгө бир манаптын болуш кылган
Бай манап жакшы жерди конуш кылган
Көңүлүнө жаккан жерди бекитишип,
Кедейди келтирбестен көнүш кылган

Шайлаган жүз койлуудан ыстарчын деп,
Түшкөндө казына акча кыстырсын деп
Бир кедей салык акча таппай калса,
Буйругун ыстарчындын кылчу эле эп. («Кайран эл»,-16.б.)

Акын өзүнүн белгилүү «Кайран эл» аттуу поэмасында кедейлердин жакырданышынын күчөшү жергиликтүү бийлик ээлеринин адилетсиздигинин натыйжасы экендигин туура түшүнгөн.

Ал көрүнүштү мындай эскерет:

Айлына байдын уулун бий шайлаган,
Жесир доо, чатак болсо ал «Жайлаган»
Бир кедей чыгым таппай кечиктирсе,
Мойнуна абак кесип сотко айдаган. («Жазгыч акындар», 29-б.)

Акын чеберчилик менен коомдук турмуштун жалпы мүнөзүн туура сүрөттөй алган. Кыргыз элинин реалдуу турмушун мүнөздөп келип, Ысак эмгек адамынын өз башынан өткөрүп жаткан кыйынчылыктарын, оор турмушун көрсөткөн. Ал өзгөчө кедейлердин сабатсыздыгына, караңгылыгына, турмуштагы пассивдүүлүгүнө кайгырган. Падышачылыктын колониялык саясатын, эзүүсүн улуттук мааниде эмес, социалдык аспектиде түшүнгөн.

Ысак Шайбеков колонизатор жана баскынчылар менен жергиликтүү калктын ортосунда бирин-бири түшүнүү, бекем байланыштын түбөлүктүү болуп кетишине ишенген эмес жана алар бири-бирине ар кандай кырдаалда карама-каршы душмандык сезимде кала беререне көзү жеткен. Өзүнүн бул оюн Ысак бир эмес бир нече жолу кайра-кайра эске салган, ал тургай Совет бийлигинин жылдары ичинде жазылган чыгармаларында да кайрылгандыгы белгилүү. Өзгөчө өзүнүн «Азган эл» поэмасында падышачылыктын колонизаторлук саясатына өтө кыжырдангандык пикирлерин айткан. Орус падышачылыгы колониялык ырайымсыз саясатты кыргыз элине гана эмес башка коңшу элдерге да каршы жүргүзүп жаткандыгына кыжырданган Ысак өзүнүн акындык чеберчилиги менен кош зомбулуктун алдында калган өз элине аз да болсо жөлөк болууга аракеттенген.

Кыргыз коомчулугунда ушул учурга туура келген феодалдык системанын ыдырай башташы кыргыз элинин кош кабат эзүү алдында, жергиликтүү феодалдык төбөлдөр менен Кокон хандыгынын кол алдында болгондугу аркылууу түшүндүрүүгө негиз бар. Кокон хандыгынын үстөмдүгү астында кыргыз эли үзгүлтүксүз болуучу уруулук кагылышуу, мезгил-мезгили менен боло калуучу чабыштар элди мөгдүрөтүп, турмуш-тиричилигин оор абалга дуушар кылып турган. Ушундай татаал шартта, Кокон хандыгынын жоюлушу, анын ордуна күч-кубаттуу орус империясынын карамагында болуп калуу кыргыз элинин турмушунда маанилүү өзгөрүштөрдү алып келгендигин айтпай коюуга болбос.

Ысак Шайбеков тарыхый чындыкты элестүү түрдө мүнөздөп: «Кыргыз элинин куралдуу кыймылынынын башкы себеби падышачылыктын ырайымсыз-колониялык саясатынын натыйжасы»,-деп көрсөткөн. Акындын терең түшүнүгү боюнча падышачылыктын бул саясаты орус байларынын кызыкчылыгы, жергиликтүү бай-манаптардын таламдарына ылайык келип чыккандыгын айтат.

Анын ыр саптарынан:

Чыдабай бул зордукка каршы бастык,
Айры, чочмор, найзачан согуш ачтык,- деген («Жазгыч акындар», 30-б.) чечкиндүү сөздөрдү окуйбуз.

Кыргыздар Россия империясынын составына киргенден кийин падышачылык жергиликтүү калктан улам салыктардын суммасын, түрүн көбөйтүп, түшүмдүү жерлерди ээлеп алууну күчөттү. Падышачылык өкмөт көчмөн кыргыздардын жерлерин мамлекеттин менчиги деп жарыялады. Ошол негизде керек болгон учурда жерлерди токтоосуз тартып алууга мүмкүн экендиги көрсөтүлгөн.

Натыйжада кыргыз жеринин кыртышы бай зоналары падышанын чиновниктерине- бай казактарга, кыргыз байлары, манаптарынын ээлигине өтө баштады. Жерсиз калган кыргыздар байлардын, манаптардын, орус чиновниктеринин карамагында арзан жумуш күчүн түзгөн батрактарга айланды.

Өзгөчө падышалык империянын карамагында турган элдерден падышалык армиянын тылдагы кара жумуштары үчүн мобилизациялоо жөнүндөгү жарлыгы карапайым калкты коогалаңга түшүрдү, нааразылык, кыжырдануу кыска мөөнөттө чоң регионду каптады. Айрыкча бай-манаптардын балдары өз ордуна башка бирөөлөрдү жалдап жиберүү укугуна ээ болушу кыжырданууну ого бетер өрчүттү.

Демек, XIX кылымдын аягы- XX кылымдын башындагы коомдук-саясий жана экономикалык өзгөрүүлөр социалдык-философиялык ой-жүгүртүүгө таасирин тийгизди.

Адабияттар:

1. Байходжаев С. Жазгыч акындар. –Фрунзе, 1959.
2. Ы. Шайбеков. Кайран эл. – Фрунзе: Кыргызстан, 1975.
3. Үркүн. -Бишкек, 1993.
4. Солтоноев Б. 1916-жыл. Кыргыз көтөрүлүшү. -Бишкек,1993.
5. Маленов Б. Крупный представитель акынов-писменников и к столетию со дня рождения Ы. Шайбекова.-Фрунзе,1980.
6. Жаныбеков Ж. Кыргыз рухундагы социалдык-философиялык идеялар жана көз караштар.-Ош, 1996.

Барпы Алыкулов

XX кылымдын башталышындагы кыргыз элинин социалдык-экономикалык турмушунда патриархалдык-уруулук мамилелердин калдыктары сезилерлик даражада сакталып турган. Кыргыз айылдарындагы жалчылар негизги өндүрүш каражаттарынан (жумушчу жана продукты берүүчү жаныбарлар, эмгек куралдары ж.б.) ажырап, байлар менен кошо көчүп, алардын үй-бүлөсүн тейлеп, чарбаларында иштешкен. Бул эмгек үчүн кедей байлардын дасторконунан калган кешикти жана эскирген кийимдерди алган.

Патриархалдык-феодалдык мамилелердин үстөмдүк кылышы, Россиянын чет жакасындагы, анын ичинде кыргыздардын арасында өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүнө негизги жолтоо болгон. Кыргыздардын чарбасынын негизги тармагы көчмөн жана жарым көчмөн экстенстивдүү мал чарбасы бойдон калган. Бардык жерге тараганына карабастан, дагы эле көчмөн мал чарбачылыгына баш ийип, чарбанын өз алдынча тармагы катары бөлүнүп чыга элек болчу.

Падышалык бийлик тоо элинин сабатсыздыгын жана ич ара жаңжалдарын колдоп турган, ошону менен көчмөндөрдүн улут эмес, толук кандуу эл болушуна тоскоол болгон.

Жылдан жылга элдин нааразычылыгы күчөй баштады. 1905-1907-жылдардагы биринчи орус революциясынын таасири менен Кыргызстандын эмгекчи элинин да саясий активдүүлүгү ойгоно баштады.

Биринчи орус революциясы мезгилиндеги Кыргызстандын улуттук-боштондук кыймылында прогрессивдүү маанайдагы акын-демократтар кеңири эмгекчилердин кызыкчылыгын чечкиндүү жактап чыгышты. Алардын ичинен ойчул акын Барпы Алыкуловдун (1884-1949-ж.) аты айрыкча урмат-сыйга татыктуу. Эл арасында анын кадыр-баркы эбегейсиз бийик болгон, себеби акын өмүр бою калайык менен бирге жашаган.

Барпы Алыкулов 1884-жылы Түштүк Кыргызстандын Ачы кыштагында (азыркы Жалалабат облусунун Сузак району) кедей Алыкул Шамурзаевдин үй-бүлөсүндө туулган. Көптөгөн жарды көчмөн малчылар жана дыйкандардын үй-бүлөсүндөй эле Алыкулдун үй-бүлөсү да катуу муктаждыкта, жакырчылыкта күн көргөн. Балдарын ачкачылыктан куткаруу үчүн болочок акындын атасы арзыбаган акыга байларга жалданып иштеген.

Алыкулдун балдары башка кедей балдарындай ачуу, кайгылуу тагдырды баштарынан өткөрүштү. Аларды Алыкул

жаштайынан эле байларга малайлыкка жөнөтүүгө аргасыз болгон. Болочок акын сегиз жашында Назарбай аттуу байда жалданып иштей баштады. Жаш малайдын турмушу адам чыдагыс эле. Саратанда да, чилдеде да ач-жылаңач боз бала байдын малын кайтарган. Ачкалык, басмырлоо, ыза, бай жана анын урук-туугандарынын айкырыгы Барпыны дайыма коштоп жүрдү. Келечектеги көркөм сөз өнөрүнүн чеберинин ата-энесинин, туугандарынын тагдыры да ушундай азап-тозоктуу эле. Ошондуктан ушул жылдар анын эсинде терең из калтырган. Кийинчерек бала чагын эстеп, "Мен көргөн күндөр" деген ырында акын буларды айтат:

Кышкысын отун ташып алыс сайдан,
Канча жыл кордук көрдүм залим байдан.
Жокчулук, көрдүм азап, тарттым жана
Көрсөттү көп кордукту жүзү кара!
Суукта колум үшүйт куурап-какшап,
Бутумду суук алган, жүрөм аксап.[1]

Бала кезинде акын Назарбай, Калматбай, Мадали ажы сыяктуу байларда жалчы болуп күн көргөн. Ошентип, эзүүчүлөрдүн өз башымчылыгын, бейбаштыгын жана адилетсиздигин акын жон териси менен сезген. Таптакыр сабатсыз калганына ал катуу арман кылган.

Бул жылдары ал өзү теңдүү укуксуз жана эзилген жорожолдошторунун чөйрөсүндө кайгы жана таарынычка толгон ырларды жарата баштады. Он төрт жашында келечектеги акын биринчи жолу эл алдында ырдап чыкты. Анын ырларында эзүүчүлөрдүн өз башымчалыгын, тартипсиздигин ашкерелеген нааразылык ыргактары алгач угула баштады:

Ук, калайык, үнүмдү,
Мен көргөн кайгы күнүмдү,
Бай, бийлердин дартинан
Канча адамзат бүлүндү
Күйгүздү заман мендейди,
Күйгөндөн шордуу кедейди?
Залимге сый, той, тамаша,
Көзгө илишпейт кедейди.[2]

Барпынын ачык-айрым, чынчыл ырларын чогулгандар чын ыкластан кабылдашып, өтө жактырышкан. Ал эми феодалдык төбөлдөрдүн жана алардын малайларынын аларды

[1] Барпы. –Фрунзе, 1970.-191-бет.
[2] Барпы Алыкулов. Чыгармалар.-Фрунзе, 1960.-5-бет.

укканга эч кандай чыдамдары жок эле. Карамурзага окшогон айрым тажрыйбалуу ырчылар Барпыны өзүлөрүнүн кооптуу теңтайлашы деп эсептешип, аны эл көзүнчө кемсинтүүгө аракеттенишкен. Ушул максатта ал жаш акынды кедейлиги үчүн шылдыңдай баштады. Бирок Барпы өзүн жоготпой, Карамурзанын эрегишке чакыруусун кабыл алып, ага татыктуу жооп берди. Акындын кайтарган жообу олтургандардын жалпы каткырыгын жаңыртты. Ошентип, жаш жигит элдин таанымал акыны боло баштады. Аны ар түрдүү элдик салтанаттарга чакыра башташты, аерде жаш ырчы феодал мыкчыгерлерди мактабай, чындыкты камтыган чыгармаларын аткарды:

Ак кымкаптан тон албайм,
Ак күмүштөн сом албайм.
Ар кимди барып бир мактап,
Ары жок ырчы боло албайм.
Алтынды көрүп алданбай,
Алкымыңдан кармалбай,
Ырдай билгин жакканга.[1]

Элге таанылып калган жаш Барпы айыл, конуш, жайлоолорду кыдырып, көптөгөн кыргыз жана өзбек акындары менен жолугушту. Түштүк Кыргызстандын тургуну катары ал кыргыз айылдарына жанаша жайгашкан өзбек кыштактарында болгон. Ошентип, элдин жашоо шарты менен жакындан таанышуу акындын дүйнө таанымын аныктады.

Элге кеңири таанымал акын болгон чакта Барпы биринчи жолу Токтогул жөнүндө укту. Кыргыз акындарынын арасында теңи жок таланттуулугунан кабардар болгон Барпы улуу акындын ырларын өз оозунан угуп, андан чеберчиликти үйрөнүүнү каалады. Ушул тилек менен 1915-жылы Барпы атайы Кетментөбөгө барып, улуу акын менен жолугушат. Жекече таанышуудан кийин Токтогул жаш акындын талантын жогору баалайт:

Эми жок менин арманым,
Бар экен сендей ардагым.
Ырдашында айып жок,
Калыпка тартып койгондой.
Кындын, терме, санатын,
Сен болдуң менин канатым.
Устасы болуп жол ачсам,
Адашпай кеттиң ырыңдан.[1]

[1] Барпы Алыкулов. Чыгармалар.-Фрунзе, 1960.-3-бет.

Бул мезгилде Сибирь сүргүнүнөн соң Токтогулда революциялык маанай ойгоно баштаган. Элдин күчү биримдикте экенин байкап, ал эмгекчилерди баш кошууга чакырган, себеби ушул ыкма менен эзүүнүн чынжырын талкалап, мителердин үстөмдүгү жоюларына жана бакытка жол ачыларына катуу ишенген. Акын бул жаркын күндүн элге келишин чыдамсыздык менен күтөт:

Оңолор заман биздики
Оодарылып кылымдан.
Кутуларбыз жарк этип,
Курутпай эзген зулумдан.
Жаркырап бизге тың атар,
Жамандар бизден адашар.
Кабарын укkам, түшүнөм,
Аракет кылган бирөө бар.
Душмандар түшөр ордуна,
Чыгарбыз теңдик жолуна.
Сүйгүлүктүү турмуштун
Түрү келер бир күнү.[2]

Албетте, жаратылышынан ойчул болгон Токтогул Барпыны акындык чеберчиликке үйрөтүү менен гана чектелбей, анын дүйнө таанымынын тереңдешине да шарт түздү. Бул тууралуу Барпынын төмөнкү сапаттары далилдүү айтып турат:

Акындардын ичинде,
Артык экен ардагың.
Керек болду иниңе
Таалим, нуска алмагым.
Таалимиң алып калсам деп,
Абалы менде үмүт чоң.[3]

Ошентип, Токтогул, анын социалдык-саясий темадагы кеңири белгилүү ырлары менен бетме-бет таанышкандан соң, Барпы Алыкуловдун чыгармачылыгында прогрессивдүү социалдык мотивдердин күчөшү байкала баштады: анын ырлары мазмундуураак боло баштайт жана эмоционалдуу жугумдуулугу өсөт.

Ошону менен катар 1910-1914-жылдардагы Россиядагы революциялык окуялардын жана социалдык тармакталуунун, ага жараша идеялык күрөштүн андан ары курчушу ойчул

[1] Барпы. Чыгармаларынын бир томдук жыйнагы.-Фрунзе, 1970. –109-бет.
[2] Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы. 2 т., 1964,-93-бет.
[3] Мурас, "Кыргызстан", 1990,-380-бет.

акындын чыгармачылыгында чагылдырылбай калбады. Өз чыгармаларында ал феодалдык төбөлдөрдүн жаман кылык-жоруктарынын бетин ачып, эл массасынын рухий туткундалышына каршы чыккан. Бул жагдайда Барпынын социалдык темадагы ырлары айрыкча курч ырдалган.

Алыкуловдун чыгармалары, шек жок, эмгекчил элдин аң-сезиминин ойгонушуна түрткү берди. Анын ырлары революцияга чейинки Кыргызстандын калкын эзүүчүлөргө жана жашап турган түзүлүшкө каршы тарбиялоодо баа жеткис роль ойноду.

Улуу акын курчап турган жаратылышка жана адамга, б.а., жалпы турмушка өтө кызыккан. Албетте, социалдык-саясий кубулуштардын акынга белгилүү жактары гана анын ой жүгүртүүсүнүн предмети боло алган. Айлана чөйрөнү акыйкый түшүнүү максатында ал жаратылыштын өзүнө таянып туруп түшүндүрүүгө аракеттенген.

"Аккан суу" ырында Барпы сууну "түбөлүктүү", "тирүү" деп атайт, б.а., суу өмүрдүн, кубаттуулуктун жана күчтүн алып жүрүүчүсү катары бааланат. Ырда төмөнкүдөй саптар бар:

Топуракты нымдатып,
Сүзүп чыккан аккан суу.
Жер астынан аңтарып,
Бузуп чыккан аккан суу.
Макулуктун баарынын
Каны сенсиң, аккан суу,
Айбан менен куштардын
Жаны сенсиң, аккан суу.

Барпынын дүйнө карамы баео экендиги табигый көрүнүш, бирок ал материалисттик да багытта эле. Ал эми кийинки сапат ошол доордогу кыргыз коомунун жана философиялык ой жүгүртүүнүн өнүгүү баскычына жараша болгон. Акын өз мекендештерин ырым-жырымдын, түркөйлүктүн, социалдык адилетсиздиктин туткунунан бошонуусуна жардам берүүгө умтулган. Ошондуктан өз ырларында Барпы социалдык кызыкчылыктарды жергиликтүү ак сөөктөр менен жалпы көз карашта болгон мусулман дин кызматкерлерин катуу сындаган. Ал эми "Күн" деген ырында анын асмандын бул "чырагын" эч качан өчпөчү жалын катары карайт. Анын жашашы эч кандай табийгаттан сыртта турган күчкө муктаж эмес. Гелиоцентристтик теорияны баео түрдө колдонуп, ал төмөнкү пикирди айтат:

Күн болбосо көрбөйсүң
Жарык дүйнө шарыны.
Күндүн нуру болбосо,
Суу күркүрөп көбөйбөйт.
Күндүн нуру болбосо,
Өсүп чие көгөрбөйт.[1]

Жердеги турмуш ааламдын тырнактай эле бурчу. Андан ары акын күн түбөлүктүү жашап, эч качан жоголбойт,[2] деп ырастайт:

Замандар өттү сен калдың,
Өлбөстүккө ашкере.
Адамдар өттү сен калдың,
Түркүнсүңбү бир өзүң?

Өз чыгармаларында Барпы жаратылыштын кооздугун, байлыгын, адамдын сулуулугун жана анын абийир, адилеттүүлүк, акыл-эс сыяктуу рухий байлыктарын даңазалаган.

Улуу акын адам эмгегинин кубатына ишенген. Ал жупуну эмгекчинин адамдарга, коомго пайда келтирген эмгегин даңктаган, ал эми зордукчул жана эзүүнү, жалганчылык жана эки жүздүүлүктү айыптаган. "Мадали ажыга", "Алдамчы эшен", "Залим хандар азабы", "Эмине бар бул жерде?", "Айт, айт десе" ж.б. чыгармаларында кулчулуктун чаташкан торуна түшкөн элдин жакырлыгы жана укуксуздугу чагылдырылган.

Барпы Алыкулов эмгекчилердин азап-тозогу жөнүндө ырдаган: кыргыз коомунун төбөлдөрүнүн жана дин кызматчыларынын калпычылыгына, ичи тардыгына, ырайымсыздыгына, адеп-ахлаксыздыгына наалат айткан. Ал бай жана манаптардын жатып ичер турмушун жек көргөн, калайык-калктын кызыкчылыгына ишенимдүү бойдон калган.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Барпы. Чыгармаларынын бир томдук жыйнагы.-Фрунзе, 1960.
2. Барпы Алыкулов. Чыгармалар. Бир томдук.-Фрунзе, 1970.
3. Мурас.-Фрунзе, 1990.
4. Барпы Алыкулов. Собр.соч. в двух томах.-Бишкек, 1994.
5. Антология пед. мысли Кирг. ССР.-М.: Педагогика, 1988.

[1] Барпы Алыкулов. Чыгармалар.-Фрунзе, 1960, -66-67-бет.
[2] Ошондо, -68-бет.

Кыргызские мыслители

ББК Ж - 31

Книга рекомендована к печати решением Ученого Совета Ошского государственного университета.

Рецензенты: докт.филос.наук, профессор Ш. Базарбаев
докт.филол.наук, профессор Т. Аширбаев

Ж – 31 Жаныбеков Жээнбек.
Кыргыз ойчулдары. /Кыргызские мыслители. - Ош: ОшМУ, 2004 , 151 стр.

ISBN 9967-02-

В книге рассматриваются философские размышления, социально-философские взгляды выдающихся мыслителей, основоположников кыргызской философии Молдо Кылыча Шамыркан уулу, Молдо Нияза Эрназар уулу, Токтогула, Тоголока Молдо, Дженижока, Ысака Шайбекова, Барпы Алыкулова, Калыгула Бай уулу, Арстанбека Бушлай уулу.

Книга рекомендуется преподавателям, студентам вузов, всем, кто интересуется духовными ценностями кыргызского народа.

Введение

Мифы, легенды, бытовые сказки, пословицы и поговорки, крылатые слова, сопровождавшие кыргызский народ в течение веков, являются духовной кладезью нашего народа. Эти непреходящие ценности, воплотившиеся в виде устного творчества и наскальных надписей, передающиеся от поколения к поколению, воистине выступают великими наследиями наших предков.

Книга Президента Кыргызской Республики Аскара Акаева "Кыргызская государственность и народная эпос "Манас"" является весомым вкладом в развитие духовной ценности и великих народных наследий, о чем свидетельствует жизненная реалия. Есть все основания утверждать, что инициатива А. Акаева, поднятая в организации объединенных наций- об отмечании в 2003 году 2200 летие Кыргызской государственности, подняла актуальность изучения кыргызской духовной ценности еще на одну ступеньку.

Особняком стоят в великих наследиях кыргызского народа легендарные мыслители Толубай сынчы, Санчы сынчы, Токтогул ырчы, Асан кайгы, Жээренче чечен, его сноха Акыл Карачач, отличавшиеся мудростью, смекалкой. Кыргызскому народу удалось сохранить как зеницу ока и переносить сквозь жизненные лихолетья духовную культуру предков.

Известные на весь мир мыслители-кыргызы средневековья Жусуп Баласагын и Махмуд Кашгари со своими бесследственными творениями "Куттуу билим", "Түрк сөздөрүнүн жыйнагы" ("Свод тюркских слов") внесли неоценимый вклад в общечеловеческие ценности.

Позже, на стыке XV-XVI веков появились известные не только кыргызскому народу, но и другим народам героические эпосы "Курманбек", "Жаңыл мырза", "Кедейкан", служившие образцами храбрости, мудрости и заняли в сердцах народа законное место как ценное наследие.

Среди тех, кто способствовал формированию кыргызской философии, следует назвать известных мыслителей XVIII в. Нооруза, Балыкооза (Бекмурат), его сына Наймана. В своих произведениях они призывали свой народ к рассудительности, трезвомыслию. А мыслители XIX в. Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу, Молдо Кылыч Шамыркан уулу, Молдо Нияз Эрназар уулу призывали применять образцы разума в конкретных жизненных ситуациях. Каждый из них-Калыгул в "Акыр замане" ("Конец мира"), Арстанбек в "Тар замане" ("Трудные времена"), Молдо Кылыч в "Зар замане" ("Эпоха скорби"), Молдо Нияз в "Санат дигарасттары" сумели передать глубокие философские представления. Например, Калыгул пел об Иссык-Куле:

"Күңгөйдөн куят миң булак, На кунгее тысяча родников,
Тескейден куят миң булак, На терскее тысяча родников,

Аягынан агып чыкпайт бир булак.	Но не вытекает ни один.
Төбөсү бийик,	Холмы высокие,
Төгөрөгү туюк,	Поля замкнутые,
Ыссык- Көл бейиштин	Иссык-Куль-
бир эшигидир!"	одна из дверей рая!"[1]

Арстанбек печалиться над горькой судьбой народа:

"Каптаган тузду көтөргөн,	"Носит соль в мешке,
Көлүк болду элибиз.	Скотом стал народ.
Башка чапса былк эткис,	И получив удар по башке, не пикнув,
Өлүк болду элибиз".	Беспробудным трупом стал народ"[2].

Молдо Кылыч сетует, что:

"Береке качты замандан,	"Эпоха лишилась удачи,
Нуска жорук жоголду.	И стар, и млад.
Жакшы менен жамандан".	Потеряли благонравие"[3].

Молдо Нияз грустит об угнетении своего народа новыми притеснителями- русскими колонизаторами:

"Отуз жылга жакындап	"В течение традцати лет
Орус келип зор болду.	Русские господствуют.
Оң-солдун баары кор болду,	Все стали униженными,
Сайил күндө кыш түшөт.	Не к спеху наступит зима.
Мусулмандар башына	Неизвестно, какие скорбные
Муңайтып кандай күн түшөт".	Дни ожидают мусульман"[4].

(Молдо Нияз. Санат дигарасттар.-Б., 1993.-С.94.)

В дальнейшем, в XX в. среди тех, кто развил кыргызское философское мышление, были Женижок (Өтө Көкө уулу), Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо, Нурмолдо, Барпы Алыкулов. Рассмотрев человека как одну из частей природы, кыргызские мыслители особо подчеркнули необходимость бережного отношения к ней, охраны ее. И до этого наши предки трепетно относились к природе-матушке. Их понимание неразрывного единства природы и человека, вместе с исчезновением природы исчезновения рода человеческого, следовательно, необходимости ее охраны мы находим в фольклоре и в наследии акынов-мыслителей.

Последние особенно восхваляла красоту природа. Так, Женижок в произведении "Жер сорусу Аксы экен" отмечает:

---

[1] Мурас. –Фрунзе, 1990.-С.22.
[2] Мурас. –Фрунзе, 1990.-С.40.
[3] Мурас. –Фрунзе, 1990.-С.53.
[4] Молдо Нияз. Санат дигарасттар.-Бишкек, 1993.-С.94.

"Алмасы аттын башындай	"Яблоки величиной лошадиной головы,
Жаңгагы сайдын ташындай,	Орехи - словно камешки речки,
Өрүгүнөн алча көп.	Алычи больше, чем урюк.
Алтымыш түрдүү мөмөсү.	Фруктов- шестьдесят видов.
Жемиши бышып төгүлгөн,	Всыпаны на землю,
Жаңгактары шагырап,	Орехи шумят,
Жүзүмдөрү салбырап,	Виноградные лозы,
Талга асылып өрүлгөн.	Вьются на талы.
Жийдеси гүлдөп ачылган,	Расцвели жийди,
Жемиши жерге чачылган".	Плоды лежат на земле"[1].

В этом же произведении Женижок перечислил и охарактеризовал наименований 38 местностей, 78 видов фауны, 32- флоры. Для сравнения: в произведении "Ала Тоо" Тоголок Молдо охарактеризовал 31 местность, 50-флоры и 20-фауны.

Как и Женижок, природу восхвалял другой акын-мыслитель Молдо Кылыч Шамырканов. В его произведениях "Сказание о Чу", "Керме Тоо", "Жинди суу" и др. сделана попытка доказать взаимосвязь природы и человека. Например, в поэме "Буудайык", прославляя царицу птиц буудайык, акын изображает закономерное единство природы и человека. Предупреждается, нарушение закономерности природы, расточительное к ней отношение чреваты трагедией человеческой жизни. Чтобы натренировать буудайыка ловец жертвует своей жизнью. Тем не менее буудайык всецело не подчиняется прихоти, насилию человека. Сколько бы животных ни ловил буудайык, жадный человек заставляет его брать белого оленя. От этого акта буудайык отказывается, ибо он инстинктивно (будучи сам царицей пернатых) видит в лице оленя другого царя, правда животных. Рассказывается о том, что в конце концов эта благородная птица покинула человека и стала жить вольно, самостоятельно. Вывод ясен: соблюдая традиционный кодекс предков, каждый человек должен заботиться о природе.

Благодаря преемственности поколений со времен Адама и по сей день человечество размножается, развивается. Об этом Ч. Айтматов говорил так: "Обыденная жизнь человечества всегда и бесповоротно направлено на будущее, в то же время опыт прошлого- это неиссякаемый источник, гигантская опора и великое наследие, которое беспрерывно передается от поколения и поколению. Без такой исторической преемственности не может продолжаться социальная и культурная жизнь общества". Памятуя эти мудрые слова, мы должны всегда помнить: наше стремление вперед возможно только при творческом использовании великих наследий прошлого.

---

[1] Женижок. Ырлар.-С. 38-39; Рукоп. фонд опись № 142 (353).-С.270

Течение "Заман" и его распространение на кыргызской земле

Как известно из истории, в течение многих веков в идейной борьбе народов ближнего и среднего востока заметную роль играло учение суфизма. Суфизм по своему характеру был близок к аскетизму. На первоначальном этапе своего развития он высказывал мысли против догматических принципов, содержащихся в исламе. В возникновении и деятельности этого течения огромная роль принадлежит Абу-Хамиду Мухаммеду Ибн-Мохамед Газзали (1058-1111). Он был одним из крупных богословов средневековья. Предлагая свои мнения по поводу догм ислама, по философским воззрениям Газзали перешел на позицию скептицизма и пессимизма. Обращаясь к проблемам морали, Газзали в своих произведениях подчеркивал, что между господствующими в обществе правила, нормы поведения и нравственная сущность людей в быту далеко не совпадают. Ученый полагал: чего не достиг человек в этом мире, достигнет в загробной жизни. Его учение об успехах человека на том свете рассматривало господствующую общественную жизнь вечной, неизменной. Сущность идеи мыслителя, его философии, базирующейся на суфизм, призывали народную массу терпеливо переносить социальное неравенство.

Один из продолжателей идеи Газзали- представитель персидской поэзии Сади Ширазский (1184-1293). О нем Е. Э. Бертельс писал: "Сади широко использовал применявшуюся ранними суфийскими поэтами форму Газзали". Известно, что в средние века хранили свое влияние, силу философские понятие Газзали, сопряженные с суфизмом. Идеи суфизма начали распространяться в XI-XII веках. Господствующие классы, религиозные объединения горячо поддерживая их, в то же время использовали в качестве ценного орудия в деле укрепления своей власти. Если поэзия суфизма первоначально широко распространялась в персо- и арабо-язычных регионах, то позже она стала достоянием и народов Средней Азии. Соответственно литература, впитанная идеями суфизма, в Иране, на Ближнем Востоке распространялась на языке фарси, тогда как среднеазиатские суфисты эту миссию выполняли на тюркском языке.

Одним из видных представителей среднеазиатского суфизма был Хаким Сулайман Бакыргани, проживший в конце XII и в начале XIII в.в. Нам известны его мольба к богу, легенда о Марии, книги о страшном суде, написанные в виде поэзии. Содержание книг Сулаймана Бакыргани очень близко произведениям Ахмеда Ясави, который был одним из распространителей суфизма среди тюркских народов Средней Азии. Подавляющее большинство его поэтических творений в общедоступной форме поясняет основные каноны ислама, дает обширное сведение о пророке Мухаммаде, о потусторонней жизни.

Верующим в то, что те, кто в этом мире нищенствовал, в загробной жизни непременно будет счастливым, он обещал помочь. Разумеется, такое положение верующих толкало на фаталистическое настроение и оказывало негативное влияние на общественную жизнь. По этому поводу В. И. Ленин писал: "Что первобытный человек получал необходимое как свободный подарок природы, это глупая побасенка. Никакого "Золотого века" позади нас не было, и первобытный человек был совершенно подавлен трудностью существования, трудностью борьбы с природой".[1]

Есть все основания верить, что это объективное мнение имеет непреходящее значение. Одна из таких исторических личностей Сулайман Бакыргани в "Книге об окончании мира" утверждал, что человек будет жить в блаженстве только после смерти- на том свете. Этим он в определенном смысле предвосхитил экзистенциалистов, краеугольным камнем учения которых вунисон суфистским взглядам. Отдельные произведения, впитавшие идеи суфизма, широко бытовали среди кыргызских, казахских племен XVII- XVIII веков. Традиции суфизма в духовном наследстве кыргызов и казахов появилось под названием течение "Заман" ("Эпоха"). Надо сказать, что данное течение появилось у казахов раньше, чем у кыргызов. Представители этого течения новую эпоху характеризовали как "Зарзаман" ("Эпоха скорби"); прославляли патриархальную нравственность, благодаря которой якобы в казахских степях царил "Золотой век", когда баи все свое имущество разделили с неимущими; а в последнее время, дескать, подобные качества людей безнадежно исчезают. В качестве основной причины такого негативного явления они считали нравственное разложение людей, в результате чего народ оказался в тупике. Однако вопреки всем стараниям они не могли препятствовать объективным закономерностям общественного развития, ограничивались тем, что в своих произведениях довольно адекватно выразили собственные видения к происходящим изменениям в обществе. В этом смысле можно выделить таких популярных в свое время акынов, как Бухар Жырау, Шортам-бай, Канаев, Дулат акын, Мурат Монуке улы и др.

Появившись в необъятных казахских просторах, течение "Заман" в первой половине XVIII века стал распространяться и у подножьях кыргызского Ала Тоо. В горном крае данное течение тесно связано с именами Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу, Молдо Кылыч Шамыркан уулу, известные в истории как "акыны-заманисты".

В кыргызской среде течение "Заман" распространилось по названиям основных произведений его представителей: "Акыр заман" ("Конец мира") Калыгула, "Тар заман" ("Трудные времена") Арстанбека, "Зар заман" ("Эпоха скорби") Молдо Кылыча. Ознакомившись с вышеупомянутым произведением Калыгула, можно решительно

[1] Ленин В. И. Полн.собр.соч., Т.5,-С.95.

предполагать, что акын был знаком (хотя не имел возможности прочитать) с содержанием "Акыр заман китаби" ("Книга о конце мира") узбека Сулаймана Бакыргани.

Первоначальные представители идеологии "Замана" на кыргызской земле Арстанбек, Калыгул, Молдо Кылыч благодаря своим природному таланту, красноречию, пророчески- оракульским предвидениям имели огромный всенародный авторитет. Произведения на тему "Заман", появившиеся из-под пера этих бардов гор и степей, воистине являются зеркалом кыргызского быта XIX века.

Литература:

Мурас. Изд. Кыргызстан.-Фрунзе, 1990.
Калыгул Бай уулу. "Акыр заман".
Арстанбек Буйлаш уулу. "Тар заман".
Молдо Кылыч Шамыркан уулу. "Зар заман".
Өтө Көкө уулу (Женижок). "Замана".

Калыгул Бай уулу

В XIX веке кыргызский народ, в силу сложившейся исторической обстановки, пребывал в экономическом застое и культурной отсталости. Кочевой образ жизни тормозил рост народа, развитие его творческой мысли. Но и в этих условиях кыргызский народ выражал свои думы и чаяния, стремления о лучшем будущем. Народное творчество отражало чувства, помыслы кыргызского народа. Распрастронителями прогрессивных идей среди кыргызского народа были акыны, ырчы, сынчы, манасчы, сказители легенды на различных жанрах о прошлом и настоящем кыргызского народа. Среди них особое место принадлежит акыну-мыслителю Калыгул Бай уулу.

Калыгул Бай уулу (1785-1855) родился в селе "Кара-Ой" Ысыкульской котловины в семье потомственного манапа. В силу сложившихся обстановок он остался неграмотным. Благодаря своей способности, когда ему исполнилось 12-13 лет среди своих сверственников и сельчан стал общепризнанным акылманом, мастером, сочинителем остроумных выражений. Так до конца своей жизни он остался вместе с народом. Служил своему народу. Естественно, он по своему социальному положению принадлежал феодальной знати, на различных этапах своей жизни выполнял их поручения, был главным советником известного сарбагышского манапа Ормонхана. Где бы, он не находился, душа акына остался на стороне своего народа. Он всегда мечтал и хотел, видеть кыргызский народ свободным, независимым, святым и жизнерадостным. А пути достижений этой цели не смог указать. В силу ограниченности в оценке общественной жизни Калыгул искал пути в учениях ислама. К религии и ее законам относился уважительно, он призывал всех поклонников ислама неукоснительно выполнять все законы шариата. В этом он видел стабилизации общественной жизни, воспитанность каждого члена общества и ответственность перед обществом. Калыгул призывал всех строго на строго выполнять все положение Корана главного источника религии Ислама. Он сам хорошо овладел все процедуры окуратно и своевременно. В этом отношении он служил примером для других.

В первой четверти XIX века началось Кокандское завоевание кыргызов. Кокандское завоевание усиливало произвол и насилие наместников кокандского ханства. Положение бедняков стало не вносимым. Господство со стороны феодально-родовой верхушки кочевых племен усиливалось тяжелым игом Кокандских завоевателей. Все эти исторические события не оставались вне поля зрения Калыгула. Он, будучи очевидцам этих событий, неприязненно относился к Кокандскому завоеванию. Его стихи, относящиеся к этому периоду, полны тревоги за судьбу своего народа. Недовольный продвижением Кокандских завоеваний, он говорил:

"Сартами захвачен юг,
гора стеснило грудь".

Акын был встревожен за горестную судьбу народа. Жестокое насилие и произвол, установленные Кокандскими наместниками, не могли не возмущать Калыгула. Он, рисуя прошлое, как эру независимости, призывал бороться за освобождение от этого ига. Со второй половины XIX века усиленно идет борьба между царской Россией и Кокандским ханством за владения Кыргызии. Задавленный жестоким гнетом Кокандского ханства и разоренный феодальной междоусобицей, кыргызский народ искал покровительства у России. Соперничавшие между собой манапы обращались к царской России, расчитывая при ее поддержке упрочить свое господствующее положение.

Стремление найти покровительство со стороны России объяснялось также и желанием избавиться от гнета Кокандских завоевателей. В тот исторический период, когда перед кыргызским народом стояла задача о выборе пути дальнейшего исторического развития, призыв Калыгула об освобождений от Кокандского ига не противоречил объективным историческим условиям. Для Кыргызии войти в состав России было предпочтительнее, нежели находиться под властью отсталого Кокандского ханства, более того, это было исторически прогрессивным явлением, определившим в дальнейшем историческую судьбу кыргызского народа.

Для трудового народа период владычества Кокандского ханства был очень тяжелым. Одновременно с произволом Кокандских завоевателей усилилась и насилие со стороны феодально-родовой верхушки кочевых племен. Отсталое ханство обременяло народ тяжелыми налоговыми поборами. В связи с прогрессирующим ухудшением внутреннего и внешнего положения Кокандского ханства, налоги все время росли. Нередко тяжелый налоговый гнет, произвол и насилие вызывали стихийные выступления трудового народа против ига завоевателей.

Трудовой народ в песнях того периода выражали протест против Ханского гнета. В нем говорится:

Огородили кыргызов
Железной оградой,
Заключили кыргызов
В бездонный зиндан,
Власть Кокандского правителя
Придавила кыргызов.
(Б. Жамгырчинов. "Присоединение Кыргызии к России". стр. 102)

В целом нахождение кыргызского народа под властью Кокандского ханства было временем отсталости и забитости. В результате этого в духовной жизни кыргызского народа заметно

ощущалась отсталость. Поэтому позиция Калыгула по отношению к Кокандскому ханству, его призыв к освобождению от этого ига был исторически оправдан и носил патриотический характер.

Неспроста он напоминает своим современникам, что

"Коран позабывшие
Станут жестоким.
Бросить слушать старшего
Младший брат, и станут все
Люди бессердечными".

Калыгул любил свой родной край ее красоту, снежные горы, долины, реки, озеры и растительный мир. Он побывал в Чуйской долине, на земле Таласа, горах Тянь-Шань и Ысыкульской котловине, и т.д.

Памяти народа сохранились многие его пророческие высказывание посвященной жизни, быта и судьбы отдельных людей. Например, жену старшего сына беспокоила необычное явление, когда она была в положении, ей было слышно звон еще нерожденного ребенка. Когда об этом говорили Калыгулу он совершенно спокойно отвечал, что пусть сноха не беспокоится, родится сын "Алике сары", он акыном будет. Так, родился сын, его звали Алике сары. Он был акыном.

Он обладал необычным даром природы, ясной памяти уловивших сразу, сохранивших на долгие времена. Благодаря этим способностям он хорошо знал устное народное творчество ее содержание. Был мастером разговорной речи. В своей речи по мастерски умело использовал пословицы и поговорки кыргызского народа. Поэтому слушатели, слушая его речи, день и ночи не замечали усталости, наоборот получали желаемые удовольствие.

Он был поборником мирной жизни кыргызского народа, ненавистью относился меж феодальным, межродовым распирам, всегда призывал решать любые вопросы путем понимания и согласия.

Калыгул как наследник манапа не выполнял функции манапа. Он остался в сердцах людей как наставником, любимым певцом, акылманом и советником. Он пользовался большим авторитетом, уважением среди всего населения. Этому свидетельствуют похорона и строительство кумбоза. Когда умер Калыгул со всех концов кыргызских земель приходили представители кыргызского народа, многотысячные поклонники акына договорившись, решили сразу построить кумбоз. Материалы для кумбоза было решено брать на дне озера Ысык-Куль. Так на расстояний 2,5 км. люди стояли на один ряд, взятый на дне озера (чопо таш) глины передавались из рук в руки. В результате дружной работы кумбоз была построена за одни сутки. Останки кумбоза и в наши дни отделяется от других, в основном сохранилась прежней вид.

Литература:

1. Мурас.-Фрунзе: Кыргызстан, 1990.
2. Кебекова Б. Калыгул Бай уулу.-Бишкек: Кыргызстан маданияты, 1990. 10/ V.
3. Калыгул, Казыбек (Казалдар).-Бишкек, 1992.
4. Калыгул Бай уулу.-Бишкек, 1992.
5. Улуттук идеология жана кыргыз рухий дөөлөтүнүн кайра жаралышы.-Бишкек, 1998.

Арстанбек Буйлаш уулу

Арстанбек родился в 1824 г. в местности на берегу Иссыккуля в семье манапа Буйлаша. У манапа были две жены, от старшей имел пять сыновей -Бабакан, Атакан, Бектур, Кулпу, Селпу, от младшей Терекан-единственного Арстанбека. Арстанбек с детства был ловким, бодрым, любил петь и играть на комузе. В результате очень быстро осваивал исполнение известных кыргызских наигрышей. Он внимательно слушал и запоминал содержание произведений, исполненных ырчы, акынов, манасчы, которые частенько ходили по айылам и демонстрировали свое мастерство. По этому поводу исследователи особо подчеркивают, что будущий акын-мыслитель однажды услышанное произведение запоминал на всю жизнь; об этом гласит и народная память. Однако братья по отцу всячески препятствовали вольному росту Арстанбека. Несмотря на младший возраст Арстанбека они заставляли его выполнять трудную работу. Но никто не мог мешать росту природного таланта этого "гадкого утенка". Поэтическое дарование его изо дня в день развивалось и сделал акына знаменитым среди народа. Заметив поэтический дар и умение играть на комузе сына, Буйлаш заказал мастеру Алманбету комуз, Арстанбек начал ходить по айылам, демонстрируя свой талант и развлекая народ; его стихи, наигрыши предоставляли удовольствие и стару и младу. Надо полагать, по этой причине в какую бы местность ни приехал Арстанбек, туда и приходили люди из соседных кыштаков. Были и такие, которые побросав свою работу, приезжали слушать акына. Он играл народные мелодии и музыкальные напевы комузистов и собственные- их было более 500. Особенно популярны его напевы под названием "Арстанбектин ат чабар ботою", "Арстанбектин ырчы күүсү". А песни акына "Чоро", "Көкөтөйдүн ашы" ("Поминки Көкөтая"), "Жаңыл Мырза" и др. заняли прочное место в репертуаре последующих поколений исполнителей и продолжают свою жизнь. В 60-годы XIX в. в тридцатишестилетнем возрасте певец был известен как знаменитый мудрец, акын, комузист не только на кыргызской, но и на казахской земле. Мыслитель был живым свидетелем тех событий, которые переживал кыргызский народ и всегда отстаивал его интересы. В его памяти сохранились, в частности, господство Кокандского ханства, междоусобица племен Бугу и Сарбагыш, вторжение казахского батыра Кененсары Касымова, его брата Нооруза на кыргызскую землю, кровопролитие, слезы простого народа, насилие, разрушенные айылы, а так же колониальная политика российской империи на его Родине. К таким событиям поэт выражал свое неприятие. В то же время он мечтал о свободной, независимой жизни кыргызов. В стихотворении "Тар заман" ("Трудные времена") свой несколько наивный протест против насилия русских переселенцев выразил следующим образом:

"Алматыдан аттанып, орус келе жатырай. Кыска чөптүн баарысын Көрүп келе жатырай. Узун чөптүн баарысын Оруп келе жатырай. Бул орусту карасаң, Ченге салып, жерди алды Бээден туулган керди алды".	"Верхом с Алматы Приходят русские. Всю низкорослую траву Увидея по пути. А рослую траву Скашивает по пути. Глядишь, этот русский Измеряя, захватил землю, Даже жеребенка забрал к себе"[1].

А трагическую долю кыргызов акын изображая в следующих поэтических сторонах:

"Жасоолдор келет шарактап, Жардынын жалгыз атын карактап. Жасоолдор минди жакшы атты Жардынын баарын какшатты".	"Шумно идут ясаулы, Забирают единственную лошадь бедняка. На хороших коней сели ясаулы, Всех бедняков истерзали они"[2].

Так Арстанбек призывал своих соплеменников проснуться от восточной покорности, подниматься на борьбу против "новых порядков" царской России. Талант Буйлаш уулу как комузиста, певца рос изо дня в день, особенно благодаря назидательным стихам рос его авторитет среди народа. Он постоянно встречался, вступал в состязание со знаменитыми комузистами, акынами. В качестве яркого примера в этом плане можно привести состязание Арстанбека с сыном известного Ормон хана Сейилканом, которое состоялось в айыле последнего в Актале. В нем приняли участие известные в то время аксакалы-комузисты Шабдан, Байсал. На этой встрече и Арстанбек, и Сейилкан исполнили древние народные наигрыши, исторические дастаны, мелодии "арман", "ботой", каждый по своему дарованию. Слушатели решили, что оба певца равны и по таланту, и по исполнительскому мастерству. Почувствовав, что Сейилкана трудно победить по игре на комузе, Арстанбек сходу придумал новый трюк вытащил свой нож из ножен и стал играть (вместо пальцев) на комузе. А Сейилкан очень хорошо знал подобный теложный прием комузистов. Но когда он начал применять данный способ, струны его комуза лонули. Члены жюри справедливо присудили победу Арстанбеку, что подняло авторитет акына еще выше. В 1850 году певец встретился с известным казахским

[1] Мурас. –Фрунзе, 1990.-С.37,38.
[2] Мурас. –Фрунзе, 1990.-С.38.

акыном Суюнбаем. Однако во избежание обострения ситуации между кыргызами и казахами в ходе айтыша старейшины племен заблаговременно приказали прекратить его. А другой знаменитый казахский акын Картанбай, посидев в юрте, где пел и музицыровал Буйлаш уулу, открыто сказал: "Безо всякого состязания я признаю себя побежденным".

Есть все основания считать, что одним из судьбоносных событий в жизни Арстанбека была встреча его с Алымбеком датка в 1860 году. В качестве первого визиря Кокандского хана, главокомандующего вооруженных сил по приказу Мадалы хана в целях остановить вояж русских колонизаторов, при возможности отбросить их назад с 12 000 воинами через Кетмен Тюбе, Тянь-Шань он отправился в Узун-Агач. Вторая группа из 14000 человек под руководством верного военначальника хана Каната шаа через Ташкент был направлен по тому же адресу. Запланировалось воссоединение этих двух отрядов ханства в Узун –Агаче и нанести сокрушительный удар русским. Канаат шаа прибыл в назначенное место на два дня раньше, и не дождавшись прибытия группы Алымбека, чтобы показать свою храбрость, он вступил в бой с неприятелем. Но атаки коканцев, вооруженных средневековой техникой, русские легко отразили и нанесли им разрушительные удары и отбросили их назад. Увидев все это, Алымбек пришел к выводу, что без обеспечения новой техникой, новым вооружением, кокандские воины не могут сражаться с русскими солдатами. Для этого необходимо пополнить казну ханства, закупить новые виды оружия. С этой целью направил свою армию через Чуйскую долину в сторону Иссык-Куль и Тянь-Шань. За несвоевременную плату налога Алымбек наказал нескольких манапов и отправил их в ханский двор, среди которых был и отец Арстанбека Буйлаш. Арстанбек уделил внимание беков ханства посредством своих песен, мелодий и выразил свою просьбу. По своей природе Алымбек датха был человеком, высоко ценившим искусство, просвещение, нравственность, скромность. Услышав мелодии, песни в исполнении Арстанбека, он остался очень довольным и столь же был огорчен, узнав о неграмотности молодого человека, даром что сын манапа. Поэтому хотел Арстанбека устроить учеником в своем медресе в Оше, но, увы, тому уже было тридцать шесть лет. Алымбек попросил своего молодого знакомого побывать в ряде местностях южных кыргызов: на Памире, в Алае, Ичкилике, Ферганской долине и ознакомится с жизнью тамошных кыргызов. По этой просьбе в 1860-66 годах акын побывал среди кыргызов вышеуказанных районов и показал им свое искусство. Южные кыргызы весьма высоко ценили поэтический талант Арстанбека и назвали его "горным соловьем". Надо сказать, что в истории кыргызов такого почетного звания первым был удостоен Арстанбек.

Литература:

Мурас. –Фрунзе: Кыргызстан басмасы, 1990.
Асан Кайбылда уулу. "Күү Баяны". -Бишкек, 2000.
Арстанбектин "Тар заман", "Күү баяны". -Бишкек, 2000. 301-309.б.
Арстанбек. -Бишкек, 1994.
Улуттук идеология жана кыргыз рухий дөлөөтүнүн кайра жаралышы. -Бишкек, 1998.

Молдо Кылыч Шамыркан уулу (1866-1917)

Выдающийся акын родился в семье старшего сына известного батыра Кочкорской долины Торокелди Шамыркана. В отличие от своих младших братьев Батыркана, Уркунчу, Карасая, Чоткарала Шамыркан не попал в среду властителей. Когда сыну исполнилось пять лет, он покинул этот мир. Через несколько времени Кылыч лишился и матери. По велению судьбы мальчик воспитывался у родственников. Сызмальства он отличался выносливостью, красноречием. Подметив эти качества мальчика, отдали его на обучение сначала местному, позже чуйским молдо. Спустя некоторое время те же родственники помогли ему окончить школу Закира калпа. Кстати, эту школу в свое время кончали Тоголок Молдо (Байымбет Абдырахманов), Ысак Шайбеков. Окончив ее Кылыч получил возможность читать отдельные книги на татарском, казахском языках и газеты. Склонность к поэзии, замечанная в нем в детстве, развивалась, в результете он стал не только слагать стихи, но и наносить на бумагу- писать творчески, поэтическая слава Кылыча быстро распространилась среди народа, его строфы отличались грамотностью.

Молдо Кылыч с большим интересом слушал произведения устного народного творчества. С этой целью он постоянно ходил за ырчы, акынами, манасчы. Разумеется, это его старание оказало большое влияние на будущее творчество певца. Освоенные им народные пословицы, поговорки стали украшением его творений, придавали им глубокое содержание.

Став популярным акыном, Молдо Кылыч еще больше стал интересоваться окружающей средой, в меру своих возможностей поэтизировал природу, ее красоту. Он ставил на первый план проблемы единства природы и человека, обязанности людей защищать природу. Такие мотивы можно встречать в произведениях акына "Чуй баяны" ("Сказание Чуйской долине"), "Керме тоо", "Жинди суу" ("Бесноватая вода"), и т.д. В декабре 1910 г. в Кемине произошло сильное землетрясение. Свое произведение "Кыса и зилзала" ("Сказание о землетрясении") поэт посвятил этому трагическому событию. Оно вышло на свет в 1913 г. в Казанском издательстве. Акын является очевидцем горестных событий начала XX века, которые переживал кыргызский народ. Он особенно хорошо понимал то, что местные кыргызские верхушки были в приятельских отношениях с русскими колонизаторами и сотрудничали с ними. Акын искренне огорчался социально-политическому, культурному положению своих сородичей. Молдо Кылыч собственными глазами видел, как представители колониальных властей выгоняли кыргызов от плодородных земель на ущелья, каменистые места. В результате акын создал произведения, проповедующие ненависть колониальной политике российской

империи, изображающие трагедию кыргызов. Например, в произведении "Зар заман" ("Эпоха скорби") отдельные строки воспевают разум, чувство, понятие человека. Великие наследия Молдо Кылыча будут переходить от поколения к поколению кыргызского народа. Слов нет. Эти наследия нужно смело использовать в деле выработки национальной идеологии ради блага будущего народа.

В "Зар замане" акын высказывает следующую мысль о социально-политической, экономической ситуации кыргызского общества:

"Зар замандын казалы,	"Взяв карандаш в руки,
Калем алып жазалы.	Напишем газель об эпохе скорби.
Жөнү жокту жаздын деп	Боже, не накажи меня,
Кудайым кылба жазаны…	Обвиняя, будто я пишу брехню.
Замананын шумдугу -	Хитрость эпохи такова –
Сөздүн кетти чындыгы.	Слово потеряло истинность.
Боздотту го карыпты	Налоги волостного, бия
Болуш-байдын чыгымы.	Заставили стонать народ.
Бей-бечара көп берет	Львиную долю налога
Бий-болуштун салымын	Платят бедняки.
Жетпеди деп карабайт	При этом не смотрят,
Жетим-жесир карыбын.	Кто есть бай, кто сирота.
Үй башына бир алат	С каждого дом взымают
Оокатынын жарымын.	Половину его дохода.
Акыр заман адамы	Человек конца эпохи
Ар жоругу баягы,	Имеет ту же привычку,
Жалган ишты чын кылат	Что раньше:
Жедирсеңиз параны.	Обман выдает за правду,
Заң билбеген момундар	Если дадите взятку,
Зарданып байкуш калады	Бедняки, незнакомые с законом.
	Продолжают горевать.
Эмдигинин байлары	Нынешние баи
Ак-караны билбеди.	Не различают правого и виновного.
Карып, жетим. Пакырдын	Их коснулась проклятия
Каргаганы тийбеди.	Бедняков, сирот, нищих.
Бей-бечара зарлады	Горюют неимущие
Залимдердин зарпынан…"	Под игом жестоких"[1].

Чувства доброты, отзывчивость, великодушие, веками оберегаемые кыргызским народом, оказывали свое огромное влияние на каждое поколение. Среди носителей этой великой клади были и

[1] Мурас. Зар заман.–Фрунзе, 1990. -С.43.

талантливые акыны-мыслители. Например в каждом айыле который посещал Токтогул Сатылганов, было праздничное торжество. В таком айыле собирались все его жители и те, кто услышал об этом- от маладо велика, услышав назидательные песни акына, получали удовольствие. Каждый из слушателей по мере своих возможностей одаривая певца: коня, ягненка, теленка, одежду. А Токтогул вобще не имел понятия о накоплении материального богатства. Собранного скота погоняли до Кетмен Тюбе. А великий акын, раздавал его своим землякам-беднякам: кому лошадь, кому теленка, козу, показывая образец отзывчивости, великодушия. Доброты на деле. Из угощения, приготовляемого для айылчан, он ел только свою долю.

Подобные события многократно происходили и с Женижоком. Все помнят и об охотнике Коджоджаше, который тем и занимался, что постоянно спасал от голода своих соплеменников.

Такими же событиями изобилует и биография Молдо Кылыча.

Акын создал специфический вариант известного произведения фольклора "Буудайык", является автором "Канаттуу" ("Пернатый"), "Бүркүттүн тою" ("Пир беркута"). Эти произведения в 1925 г. были изданы в виде отдельной книги. Особенно в поэме "Бүркүттүн тою" подняты социальные, жизненные вопросы, которые встречаются и ныне. Это лишний раз подчеркивает, что Молдо Кылыч был выдающимся мудрецом, мыслителем, философом. После ознакомления с дастаном Молдо Кылыча о пернатых, выдающийся казакский писатель, ученый с мировым именем Мухтар Ауэзов дал ему такую оценку: "Трудно встретить в мировой художественной литературе изображение птиц как у Кылыча". Прочитав статьи кыргызских ученых, написанных в разное время, еще раз убеждаешься в том, что "Молдо Кылыч был хорошим географом и этнографом, ботаником и зоологом, певцом родной земли и акыном". Мировосприятие поэта впитывало в себя все рациональные стороны народного сознания и актуализировало на современный лад. В его произведениях ставилась цель не переосмысливать картину мира, а перерабатывать лишь шкалу традиционных ценностей. В мировоззрении Молдо Кылыча доминирующей является идея о всеобщем изменении, т.е. акын старался уточнить, что все находятся в движении. Он высказал мысль, что природа занимается не столько накоплением, сколько изменением своего положения. По его мнению, рождение, возникновение, разрушение, уничтожение- вечные процессы. Этические идеи Молдо Кылыча направлены на антропологизацию явлений духовной жизни и ставят на первое место проблему человека. Этические идеи акына посвящены поведению и деятельности простого народа. В его этических взглядах важное место занимают женщины. Особый упор делается на то, что красота женщины не ее внешняя привлекательность, а ее нравственный уровень. Отношение к людям, гостеприимство, хозяйское отношение к домашнему очагу. В произведениях поэта

открыто перечисляются причины нищеты, тяжелой доли, и их виновники. В то же время он выражет протест против несправедливости, неравенства, унижений человеческого достоинства, которые имеют особые места в жизни. В произведениях Молдо Кылыча характеризуются типичные явления кыргызской жизни начала XX века. В них отведено место тем изменениям, которые произошли в жизни в связи с переходом кыргызской земли от Кокандского ханства в состав России. Молдо Кылыч был акыном-письменником и просветителем. Он призывал молодежь упорно учиться, слушать советы старших. В стихах акына изображаются красота природы, еще не освоенные богатства недр, флора, фауна кыргызской земли.

Литература:

1. Юнусалиев Б. Кылычтын революцияга чейинки кыргыз турмушу чагылдырылган чыгармаларынын айрым маселелери. Журн. Ала-Тоо, 1989, №12.
2. Юнусалиев Б. Молдо Кылыч Шамыркан уулу. "Зар заман". Журн. Ала-Тоо. 1990, №1.
3. Юнусалиев Б. Молдо Кылыч Шамыркан уулу. Поэмалар. Журн. Ала-Тоо, 1990, №2.
4. Молдо Кылыч. Казалдар.-Ф., 1991.
5. Жаныбекова В. Молдо Кылыч- доор жарчысы.-Ош, 2000.
6. Жаныбекова В. Залкар ойчул – акындардын чыгармаларындагы үндөштүк.-Ош, 2000.

Молдо Нияз Эрназар уулу (1820-1896)

Из истории явствует, что одним из тех выдающихся людей, кто вложил огромный вклад в великое наследие кыргызского народа, является Молдо Нияз Эрназар уулу. Он широко известный поэт-мыслитель, философ великий гуманист, акын-письменник.

Молдо Нияз родился в 1820 году в айыле "Кызыл Булак" Кадамжайского района (нынешней Баткенской области) в семье бедняка- скотовода. Детство его прошло дома. С детства Нияз выделялся красноречием, трудолюбием, благодаря чему привлекал внимание сородичей. Родители гордились этими качествами своего ребенка. Поэтому несмотря на бедность они старались дать ему образование. С этой целью сначала мальчик учился у местных мулл, потом окончил медресе, где освоил арабскую письменность.

Оправдав надежду родителей, в медресе Нияз занимался успешно, о чем его наставники неоднократно говорили родителям будущего просветителя. По просьбе учителей медресе Нияз был направлен для дальнейшего обучения в среднее духовное училище в Кашгар, который юноша окончил успешно. Данное учебное заведение имело высокий престиж в мусульманском мире, о чем свидетельствует такой факт: в XI веке его окончили такие выдающиеся мудрецы, как Жусуп Баласагын и Махмуд Кашгари. Во время учебы в духовном училище пробудились и развивались врожденные поэтические способности Нияза. В этой связи достаточно привести тот факт, что будущий акын прочитал все произведения восточных поэтов и фольклора, которыми располагала библиотека учебного заведения. До конца учебы Нияз собственными глазами увидел жизнь людей Ферганской долины, в том числе неоднократно проходил по горным регионам Алая, Памира и воочию убедился в красоте родной природы, гостеприимстве кыргызов, непосредственно познакомился с их традициями, обычаями. В силу своего таланта в своих произведениях он старался отражать все явления природы и общества.

Завершив учебу, Нияз вернулся в родные места и собрав своих безграмотных сверстников, начал их обучать по арабской графике. Многие из них впоследствии оказались последователями своего учителя. В результате народ с гордостью стал называть его Молдо Ниязом.

Одной из своих основных целей, Молдо Нияз считал ознакомиться с теми регионами, где проживали кыргызы и, надо сказать, добился ее. Об этом акын пишет так:

"Башы Токмок, Чүй, Талас,
Кетмен Төбө, Суусамыр,
Кочкор, Жумгал, Атбашы,
Алай менен Анжиян
Азизи көп Наманган

"Много хороших людей видел я:
в Таласе, Чу, Токмоке,
в Кетмен Тобе, Суусамыре,
Кочкоре. Джумгале, Атбашы,
в Алае, в Андижане,

Жакшыларды көп көрдүм".[1]	и в Намангане, где много святых".
"Койдун кани Гисарда,	"Родина овец- Гисар,
Кандек өрүк Хушарда	Родина урюка-Хушар,
Күрүчтүн кани Анжиян	Родина риса- Андижан,
Майиздин кани Наманган,	Родина изюма- Наманган.
Парчанин кани Маргалан.	Родина парчи- Маргелан.
Арчанын кани тоолордо	Арча растет в горах,
Койдун кани Кочкордо,	Овцы водятся в Кочкоре,
Жылкынын жайы Жумгалда,	Лошади водятся в Джумгале,
Түлкүнүн кани Тар-Көлдө,	Лисицы- в Тар-Келе,
Котоздун кани Сарколдо	Яки- в Сарколе,
Буудайдын кани Ноокатта".[2]	А хлеб- в Ноокате".

Молдо Нияза следует рассматривать не только как талантливого акына, но и как видного просветителя, философа, известного гуманиста. Он умел говорить и писать на родном кыргызском, арабском, персидском, древнетюркском (чигатайском) языках.

В 50-годах XIX в. Молдо Нияз совместно учениками написал и распространил среди читателей свою рукописную книгу. Поэтому он и считается акыном-письменником. Эта книга вызвала огромный интерес среди народа.

Первый исследователь творчества Молдо Нияза академик Б. М. Юнусалиев в статье "Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза (1970 г.) " резонно подчеркнул, что "исследование санатов Молдо Нияза является уделом не только филологов, но и других наук".[3]

Однако, хотя не было никаких партийно-государственных запретов, под предлогом религиозности, произведения акына долгие годы находились за семью замками.

Он был ученый, литератор, педагог, гуманист своей эпохи и, что немаловажно, по праву является одним из основоположников кыргызской философии. Мыслитель правильно оценивал зигзаги в социально-экономической жизни кыргызского народа. В связи с тем, что акын жил относительно близко к орде Кокандского ханства, хорошо был осведомлен об изменениях, насилиях, происходивших там и давал им обьективную оценку. В его произведении "Насыят" ("Наставление") открыто изображены бесчинства Кудаяр хана и Кашгарского бека Якуба, колониально-захватническая политика российской империи:

"Мусулманабад жок болуп,	"Исчезло мусульманство,
Мурунку марттар жайланды.	Белые герои убиты.
Бутпарас кафир сак болуп,	Крестоносец-кафир стал

[1] Омор Сооронов. Молло Нияз. Санат Дигарасттар.-Б., 1993.-С.30.
[2] Омор Сооронов. Молло Нияз. Санат Дигарасттар.-Б., 1993.-С.39.
[3] Юнусалиев Б. М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Ныяза. В кн.: Тюркологические исследования.-Ф.:Илим, 1970.-С.50.

	хозяином,
Замана чапка айланды".[1]	И эпоха пошла вспять".
"Отуз жылга жакындап,	"Около тридцати лет
Орус келип зор болду.	Как хозяйничают русские.
Оң-солдун баары кор болду	Вокруг все унижено,
Саил күндө кыш түшөт,	В ясный день наступает зима,
Мусулмандар башыга	Неизвестно еще,
Муңайтып кандай күн түшөт".[2]	Что ожидает мусульман".

Молдо Нияз мыслитель, постоянно думающий о судьбе, будущем своего народа. Он выступает как наставник, воспитатель, общественный деятель, правильно разрешающий этические проблемы; оценивал любые социальные явления с философской позиции- взвешенно, бесстрастно. Акын критиковал явления, приносящие общественной жизни вред и открыто высказывал свои суждения. Например, смутьянах он писал:

"Үч-төртү биригип,	"Пусть сгорит дома
Үйү күйсүн бузуктун.	Трех-четырех смутьянов.
Эшигиден буташып,	Пусть сгорит весь его дом-
Төрү күйсүн бузуктун,	От дверей до почетного места.
Түтүнү чыгып өлгөндө,	Пусть горит даже могила
Көрү күйсүн бузуктун".[3]	Смутьяна, поднимая дым".

Творческое наследие Молдо Нияза неоценимо, оно представляет из себя некий неиссякаемый родник. Чтобы пользоваться им, требуются чрезвычайная внимательность, точность, творческое вдохновение. Костяк его творений составляют идеи гуманизма, равенства, сотрудничества, дружбы. Как акын-мыслитель, философ, общественный деятель дорог своему, да и не только, народу.

Литература:

1. Омор Сооронов. Молло Нияз. Санат Дигарасттар.-Б., 1993.
2. М. Колдошев. Молдо Нияз таалими.-Б., 1995.
3. Улуттук идеология жана кыргыз рухий дөөлөтүнүн кайра жаралышы.-Б., 1998.
4. Ө. Акматов. Молдо Ниязды гуманисттик философиясы.-Б., 2000.
5. А. Масалиев. Молдо Нияз. Кыргыз руху. 30 января 1993.
6. Юнусалиев Б. М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Ныяза. В кн. Тюркологические исследования.-Ф.: Илим, 1970.
7. Плоских В. М., Галицкий В. Я. Тропою первопроходцев.Ф.: Кыргызстан, 1973.

[1] Омор Сооронов. Молло Нияз. Санат Дигарасттар.-Б., 1993.-С.18.
[2] Омор Сооронов. Молло Нияз. Санат Дигарасттар.-Б., 1993.-С.18.
[3] Омор Сооронов. Молло Нияз. Санат Дигарасттар.-Б., 1993.-С.93.

Өтө Көкө уулу (Жеңижок) (1869-1916)

Есть немало доказательств о том, что каждая великая личность, изначально отличается от себе подобных- служит своему народу. Один из таких людей Оте Коке уулу родился в местности "Сары Кобек" в Таласе в семье бедняка. Он сызмальства рос подвижным, чувствительным, трудолюбивым. Родители наблюдали, как Оте, его братья быстро возмужали и вставали на ноги. Но это продолжалось недолго. Три брата сначала лишились отца, через недолгое время матери и остались у многодетных братьев отца. Тогдашняя невыносимая жизнь кыргызского народа еще больше затрудняла положение сирот. Старший из них Оте заболел проказой. Среди народа до сих пор сохранился слух, что, увидев играющего мальчика со своими сверстниками, некий Ташкара бий приказал его выбросить в речку Карабуура.

Время рождения Оте совпало с усилением насилия Кокандских ханов и углубление колониалистской деятельности русской империи на кыргызской земле. История сама свидетельствует, что жизнь народа была на уровне средневековья. Лишившись возможности жить на родной земле, при помощи сердобольных людей отгоняя скот андижанских купцов, через 2-3 дня пришел в Кербен. Оставив мальчика в кербен сарае, купцы двинулись в Наманган. Оте остался один в незнакомом месте. Для будущего акына это было самое огорчительное состояние после таких горестных событий, как разлучение с родителями и родными местами. В чужом краю, где нет ни одного знакомого, Оте оказался в растерянном состоянии. Хозяин дома Бекмурат, откуда уехали купцы, расспросив мальчика о его прошлом, поняв его положение, оставил у себя в качестве своего помощника по очистке двора. В первый же день мальчик своим трудолюбием пришелся по душе хозяина. Однажды пришел к Бекмурату домой его друг Садыр из кыштака Кара-Суу Аксы; увидев Оте, заинтересовался его происхождением. Узнав, что тот круглый сирота, родом из Таласа, Садыр попросил друга отдать мальчика ему. С согласия друга он повез Оте в Кара-Суу. Мать Садыра Айыке оказалась Таласской, и она показала болезнь мальчика известному знахарю в Аксынском регионе "Далычы" (предсказателю по бараньей лопатке), после чего будущий акын полностью избавился от проказы. Больше того, Айыке создала условия, чтобы Оте мог учиться у местных молдо, в результате получил образование на уровне медресе. Хорошо освоив чтение, письмо, Оте стал знакомиться с произведениями, написанными арабской графиней. Его природный дар начал давать знать о себе, интерес к кыргызскому устному народному творчеству изо дня в день рос. Будущий акын ходил по кыргызским аилам и с нетерпением ждал прихода талантливых певцов, акынов, манасчы. Запомнив произведения в их исполнении, Оте почти дословно их повторял, и это вошло в его привычку. У народных

сказителей он учился исполнять эпосы "Кожоджаш", "Курманбек", "Джаныл Мырза", несколько отрывков "Манаса". Но, как истинный акын-новатор, Оте их исполнял лучше, содержательнее, чем свои предшественники-наставники. Таким образом, быстро росли поэтический талант, исполнительское мастерство Оте и к 12-14 годам был известен в своем аймаке в качестве непревзойденного певца и акына. Будучи известным человеком в народе, молодой акын никак не мог забыть о своих младших брате и сестре, оставшихся в руке родственников отца в Таласе, денно и нощью думал об их дальнейшей судьбе. Поддержав мысль Оте насчет переезда родных в Аксу, его приемные родители помогли в этом деле, и они стали жить вместе. Это помогло еще большему расцвету таланта акына. По акынской традиции ему следовало состязаться с кем-нибудь из акынов и первым, с кем встретился на этом поприще, был известной в Наманганском, Аксыйском, Андижанском регионах известный акын Нурмолдо из рода Тогоной.

Дженижок чрезвычайно любил природу. Человек должен не только растранжиривать, разрушать, загрязнять природу, но бережно относится к ней, защищать ее как зеницу ока, дорожить ее дарами. Эти природолюбивые общечеловеческие мотивы звучат в стихотворении акына "Аккан суу" ("Текучая вода"). В нем прослеживаются оценка поэта к природе, диалектической взаимосвязи человека и природы, философские взгляды. Он в поэтической форме показал место воды в природе, значение в человеческой жизни.

Размышляя по своим возможностям над бытием, миром, Дженижок как истинный импровизатор (төкмө) создан глубоко содержательные стихи. Он придавал особое значение месту человека в жизни, его бытовым условиям, взаимоотношениям людей, вопросам этики.

Произведения акына "Санат", "Накыл кеп", "Үлгү ырлар", "Жакшы уул", "Жаман уул", "Жаман катын", "Айтсам сөздүн жөн-жөнүн", "Акын болсоң", "Терме", "Дүнүйө", "Үй-бүлө", "Насыят", "Айтамын санат тобуна" пронизаны поучительными мотивами, составленными на дидактической основе. Любое его назидательное стихотворение имеет огромное воспитательное значение, реально отражает жизнь. Каждая строка стихов напоминает мудрое изречение:

"Сөз кадырын биле албайт	"Не дорожит словом тот,
Өзүнөн акыл чыкпаган.	Кто лишен разума.
Жан кадырын биле албайт	Не дорожит душой тот,
Айтса акылды укпаган".	Кто не слышит совета".
"Тишиң барда таш чайна,	Пока есть зубы- грызи камень,
Ар ишти кылгын күч барда.	Пока есть сила- работай.
Сага бекер оокат, аш кайда?	Где тебе дармовая еда?

Жалкоолук түбү кууратат	Лень разрушает
Эмгектенсең зор пайда".	А труд приносит пользу".

Прочитав подобные строки, каждый человек понимает их высокие гуманистические принципы, глубокие философские размышления. В своих произведениях Дженижок, сравнивая добро и зло, выражает уверенность в будущее первого и стоит на его стороне. В этой связи он призывал своих современников решительно бороться против всяких проявлений зла и преодолеть их. Например, в стихотворении "Замана" ("Эпоха") есть следующие строки:

"Адамзаттар көп түйшүк	"В этот эпохи
Тартып барат замана.	Человек имеет много хлопот.
Бий, болуштар, ыстарчын	Усиливается гнет
Күчтөп барат замана.	Биев, старшины, волостных.
Жакшы менен жаманды	Испытывает эпоха
Сынап барат замана.	И добро и зло.
Жылдан жылга бузулуп,	Из года в год,
Сууп барат замана.	Холодеет эпоха.
Ачылбаган караңгы	Эпоха, ты стала
Түндөй болдуң замана.	Словно темная ночь.
Замана наамдан караңгы	Такая темная эпоха
Баалай албайт адамды".	Не может ценить человека".

В этом произведении Женижок попытался главные причины отрицательных явлений в общественной жизни, анализировать и разоблачать их. По мнению акына, по своей природе человек очень великодушный, его извращают негативные стороны жизни и есть возможность перевоспитать его. В своих произведениях он выдвинул тезис о том, что единственная обязанность каждого человека- трудиться и использовать результат труда в быту, что благодаря труду человек возвышается на глазах народа и оставляет о себе неизгладимый след. Рассматривая проблему человека, Женижок особое внимание уделял его поведению, моральному облику. Общечеловеческим свойствам. В качестве обязательных условий повседневной жизни он считал. В первую очередь, личную ответственность, обязанность, воспитанность человека. В центре каждого его произведения стоит человек во весь рост: отражается все положительные и отрицательные черты, первые из которых воспеваются, а вторые- осуждаются. Акын мечтал, чтобы каждый человек старался за благополучие, интересы своего народа, а для этого он должен быть добросовестным, справедливым, правдивым. В его произведениях справедливость, борьба за правду рассматривались в качестве условий, норм для формирования. Укрепления моральных ценностей и общения людей. Не осталась вне поля зрения великого акына и проблема отцов и детей. Так, в произведении "Үй-бүлө"

("Семья") он горевал по поводу ослабления связи между старшим и младшим поколениями, утрачивания гуманных отношений. Акын считал, что слушать советы старших в повседневной жизни жизненно необходимым для молодого поколения. Обязанность родителей в этом плане Женижок рисовал таким образом:

"Жакшы үйрөт билгениң,	"Воспитывай дитя
Жаш кезинде балаңа.	Еще с молоду.
Ата-энең кезинде	Ведь и твои родители
Акыл айткан сага да.	Воспитывали тебя.
Изине түшүп жакшынын	По примеру хороших людей
Ишине элдин жарагын".	Ты тоже служи народу".

Эта идея веками формируется в кыргызском народе, ее перспектива широка. Мы уверены, что в условиях суверенитета великие наследия наших предков откроет простор грядущему.

Литература:

1. Женижок. Ырлар.-Фрунзе: Кыргызстан, 1982.
2. Мурас.-Фрунзе: Кыргызстан, 1990.
3. Жаныбеков Ж. Вопросы этики в произведениях акына-мыслителя Женижока. Из истории социально-философской мысли народов Востока.-Фрунзе: Кыргызстан, 1989.
4. Жаныбеков Ж. Даанышман ойчул.-Фрунзе: Кыргызстан, 1991.
5. Жаныбеков Ж. Кыргыз рухундагы социалдык-философиялык идеялар жана көз караштар.-Ош, 1996.
6. Залкар акындар Женижок. Т.2.-Бишкек: Шам, 1999.

Токтогул Сатылганов (1864-1933)

Среди акынов-мыслителей в конце XIX и начале XX века Токтогул отличался неиссякаемой поэтической одаренностью. В его песнях запечатлевались история кыргызского народа чествование трудового народа, он бичевал угнетателей, осуждал пороки, мечтал о светлом будущем, и утверждал волю к жизни. Богатое творческое наследие акына было проникнуто пафосом борьбы за свободу, стремлением к счастливой жизни. Он унаследовал и глубоко обогащал лучшие традиции свободомыслия кыргызского народа.

Токтогул Сатылганов родился в 1864 году в отдаленной живописной горной долине Кетмень-Тюбе, в местности Сасык-Жийде в семье батрака. В то время Кетмень-Тюбе в административном отношении входил в состав Наманганского уезда. Отец Токтогула-Сатылган- был бедным кочевником, но он отличался хорошим характером был человеком трудолюбивым, энергичным, настойчивым в достижении поставленных перед собой целей. Эти положительные характеры Сатылгана оказали большое влияние на воспитание и формирование характера и взглядов его сына.

Мать Токтогула Бурма считалось самой лучшей "кошокчу"-сочинительницей и исполнительницей кошоков (песен-плачей по умершему- Ж.Ж.). Сатылган как и многие батраки, чтобы прокормить семью, был вынужден батрачить у местных богачей. Он пас баранов, а Бурма без отдыха работала в богатых домах. Однако, как ни старались супруги, они не могли выбраться из сетей нищеты. С самых ранних лет и Токтогулу пришлось испытать горькую жизнь. Он вместе с родителями батрачил у бая, а когда ему исполнилось двенадцать лет, вынужден был наняться в подпаски к другому баю. Так, все тяжести пастушеской печальной жизни юный Токтогул испытал на себе.

Токтогул рос восприимчивым и способным мальчиком. В его памяти навсегда сохранились смелые речи отца против местных феодалов, сказки и песни матери. Большую роль в пробуждении творческих способностей, особенно любви к музыке и поэзии сыграла его мать. Она была первым учителем Токтогула, именно она пробудила в нем творческую фантазию, любовь к песне. О матери он сохранил благодарную память на всю жизнь. В песне "Здорова ли ты, моя мать?", с нежностью и любовью вспоминая ее, говорил:

"Певцом меня сделала ты в тот час
Под сердцем большим носила ты меня,
Наполнила огненной силой меня".[1]

Когда ему исполнилось пятнадцать лет, Токтогул был широко известен как сложившийся поэт и комузист. Он разъезжает по аилам, исполняя свои песни перед крестьянами. Задушевные, правдивые песни

[1] Токтогул. Соч. Киргосиздат.-Ф., 1956.-С. 30.

молодого акына воспринимались сочувственно и нравились народу. Вначале среди его произведений преобладали лирические. В последующие годы в его творчестве решительно возобладала критика различных сторон феодального уклада. Вехами этого пути были песенные состязания- айтыш, где акын смело разоблачал защитников власть имущих. Первое такое состязание молодого Токтогула состоялось с опытным акыном, прислужником бай-манапов Арзыматом. Токтогул из этого состязания (айтыш) вышел победителем. В его песне не было похвалы местных феодалов, а прозвучал голос правды. Он пел о храбрости, честности простого человека, о труде и неподкупности акына. В заключении состязания под всеобщим одобряющим веселым смехом окружающих он пел:

"Каркаешь, словно ворона жалкая,
Совести не имеющий ты!
Ползая перед манапами,
Жрешь мясо, обжора ты!
Ты надо мной смеешься, что я бедняк
Хоть и правду бедняк
Но мчавшийся под ливнями иноходец я".

С этого времени он заслужил признание народа, как профессиональный акын. Тесная связь с жизнью трудового народа определила своеобразие его мировоззрения. Чем глубже познавал окружающую действительность, тем острее и опаснее для феодальной верхушки становилась социальная тематика его творчества, он, как признанный акын кыргызского народа, разъезжает по аилам, исполняя свои песни. Разумеется, он был и в казахских аулах, и в узбекских кишлаках, территориально находящихся в близости к кыргызским кочевьям. Где бы он ни бывал, глубже знакомился с бытом и духовным богатством трудового народа. Именно путешествия по разным местам и встречи с различными людьми расширяли кругозор молодого поэта, знакомили его с разными сторонами жизни угнетенных масс, угнетателей и проделками представителей мусульманского духовенства. Так Токтогул неустанно продолжал совершенствовать свое творческое мастерство. Совершенно прав Джоомарт Боконбаев, писавший: "Сердце будущего великого поэта полно было бушующей энергии и любви. (имеется в виду трудовой народ- Ж.Ж.) изо дня в день он совершенствовал мастерство сложения и исполнения песен".[1]

Токтогул своим поэтическим талантом обратил на себя внимание людей. Баи-манапы много раз пытались привлечь его на свою сторону. Однако все эти попытки не увенчались успехом. Служение интересам феодальной верхушки он считал унизительным. "Пусть я буду беден,-

[1] Боконбаев Дж. Детство Токтогула. Газета "Ленинчил жаш". 22 –ноября. 1940. № 270.

отвечал он, (манапам-Ж.Ж)- лишь бы меня любил народ. Мне больше ничего не надо".[1]

Песни, выражающие думы и чаяния трудового народа, не понравилось местным феодалам и наконец, по ложному доносу манапов в 1898 г. он был арестован, как "участник Андижанского восстания".[2]

В 1898 году в августе месяце Токтогул вместе с другими осужденными был отправлен из Андижанской тюрьмы через Самарканд в Красноводск, затем через Астрахань, Москву в пересыльные тюрьмы Тобольска и Тюмени. Затем каторжники, в их числе и Токтогул, были доставлены в Иркутск, а оттуда препровождены в Александрийскую каторжную тюрьму, получившую печальную известность под сокращенным названием "Александрийский централ". Путь акына в Сибирь был далек и тяжел.

Пребывание Токтогула в Александрийском централе имело большое значение для всей его дальнейшей деятельности. Именно встреча с политзаключенными- революционерами обогащает мировоззрение акына, расширяет его понятие о социальном неравенстве.

Из сибирской ссылки Токтогул пытался бежать, первая попытка к бегству не удалась. За попытку к бегству срок каторжных работ был увеличен с 7 до 12 лет.[3] Через 10 лет при помощи русских друзей (Семен, Харитон) Токтогул предпринимает второй побег, после которого он в 1910 году возвращается на Родину и скрывается от властей вплоть до Октябрьской революции. Свою сознательную жизнь Токтогул провел в борьбе за освобождение народных масс, разоблачая в произведениях тиранию местных феодалов и царских чиновников, объективно вскрывая язвы кыргызского общества, порожденные социальным неравенством:

"От рожденья люди равны,
Нет людей особой породы".[4]

В такую мрачную эпоху Токтогул открыто восставал против экономического и духовного угнетения трудового народа, смело требовал установления всеобщей справедливости. Он стремился понять причины тяжелого экономического гнета.

Взгляды Токтогула при всей их ограниченности и наивности, несомненно имели огромное прогрессивное значение.

Будучи не в силах найти действительные пути освобождения трудящихся масс от бесправия и нищеты, Токтогул надеялся путем критики исламской морали облегчить страдания угнетенного народа.

Он решительно восставал против отдельных негативных моментов ислама, так как гнет и бесправие в дореволюционном кыргызском обществе имели своим источником армию паразитов, для которых

[1] Токтогул. Изб.произведения.-М., 1940.-С. 6.
[2] Токтогул. Соч.-Ф., 1956.-С. 36-38.
[3] Токтогул Сатылганов. Ст.статей Киргосиздат.-Ф., 1958.-С. 32.
[4] Токтогул. Избранное.-Ф., 1964.-С. 98.

единственной заботой являлось ограбление трудового народа. Это были баи, манапы и представители мусульманского духовенства- муллы, ишаны, калпы которых должен был кормить трудовой народ:

"А за что тобой так ценим
Навестивший тебя ишан
Тут догадка моя верна
Бел как снег, ишана тюрбан,
А душа, как твоя, черна.
Ты сообщник его прямой
Потому за него и радел,
Что прикрыта белой чалмой
Чернота ваших гнусных дел".[1]

Он объективно показал прямую связь служителей ислама феодально-родовой знатью, ибо они сообща обманывали трудовой народ. Эти замечательные строки, исполненные глубоко патриотических идей, явились суровым приговором не только религиозным мракобесам, но тому общественному укладу, который питал и поддерживал их.

В условиях, когда господствующие классы и служители ислама жестоко подавляли всякий протест против существовавших социальных несправедливостей и подвергали гонению малейшие отклонения от официального богословия, смелое разоблачение акыном лицемерия мусульманского духовенства было единственно возможным средством осуществления поставленной им целью освобождения народа от религиозного дурмана. Он стремится показать угнетенным народам чудовищные несправедливости, царящие в кыргызском обществе, выявить всю гнилость его и найти пути к освобождению от оков рабства.

Токтогул подверг уничтожающей критике бредни религиозных мракобесов- ишанов и мулл, скрывающихся под маской внешнего благочестия и смирения.

"Сам народу, ишан, скажи
Не является ли чалма
Только вывескою хаджи,
Только признаком вечной лжи
Богочтимых духовных лиц
И оравы разбойной всей
Вымогателей и вралей
Сочинителей небылиц?"[2]

Акын-мыслитель высмеивает вздорность утверждений служителей ислама о загробной жизни, о "чудесах" рая:

"Что стращаете вы народ
По басенками про тот свет?

[1] Токтогул. Изб.пр.-Ф., 1954,-С.30.
[2] Токтогул. Соч.-Ф., 1956.-С. 35.

... Что о рае трещите Вы,
Точно этот рай увидать
Удалось воочию вам?"[1]

Последовательный демократизм и отчетливое понимание подлинных интересов трудящихся масс дали возможность Токтогулу увидеть в религии не только силу консервативную, но и силу, которая стояла на службе враждебных народу реакционных социальных явлений. Он говорил, что потусторонний мир выдуман служителями мусульманского духовенства в целях обмана и порабощения трудового народа.

Вся жизнь и деятельность Токтогула в до революционной Кыргызии, все его помыслы и стремления были направлены на борьбу с пороками современного ему общества. Он ратовал за лучшую жизнь не в загробном, а в реальном мире:

"Жизнь-мгновенье, ей нет продленья
Смерть отсрочки не дает, хоть плачь,
Ни мулле за его моленья,
Ни за все, чем владеет богач".[2]

В песне Токтогула "Три ходжа" заложено твердое атеистическое начало, полное отрицание бога. Обращаясь к ходжам, он иронизирует, что они все кричат: бог! Бог! Бог!... однако с именем бога на устах беззастенчиво обманывают народ. ("Орду жок сөздү көп сүйлөп, дүйнө жүзүн булгайсын, алла, алла, алла деп, аламын деп ырдайсын").[3]

Далее с сарказмом он спрашивает ходжу: разве ваш бог велел жить за счет народа?[4] (Же болбосо кудайың, чачканбы элге жеминди?).

По мнению Токтогула, учение ислама есть ширма и кнут для эксплуатации и одурманивания масс.

Разумеется, отрицание бога у Токтогула не есть случайное явление, а подтвержденная практикой убежденность. Отрицая бога, акын отрицает идеологическую основу исламского учения. Об этом он открыто заявлял: "Я в религию не верю".[5] Вот почему Токтогул выступает как певец натуральной мощи человека не оставляя места мистификациям идеологии ислама.

Из истории ислама известно, что мусульманское духовенство с именем Аллаха и пророка Мухаммеда связывало гнет и корыстные интересы эксплуататоров. Ислам и его проповедники верой и правдой служили феодалам и были верным союзником колонизаторской политики царского самодержавия.

---

[1] Токтогул. Изб.произв.-Ф., 1954.-С. 28.
[2] Токтогул. Изб.произв.-Ф., 1964.-С. 154.
[3] Токтогул. "47 кожо". Изб..-Ф., 1950.-С. 290.
[4] Токтогул. "47 кожо". Изб..-Ф., 1950.-С. 290.
[5] Токтогул. "47 кожо". Изб..-Ф., 1950.-С. 291.

Ислам учит: "Все во власти бога", "Ни один лист древесный не упадет без его ведома". Для людей также "нет свободного выбора". Они могут "хотеть только того, чего хочет бог, господь миров". "Будь терпелив в несчастии, какое постигнет тебя: это одна из непременных доль наших"- учит коран.

Основной смысл отрицания воли у человека реакционной идеологией ислама состоит в том, что обрекает трудящиеся массы на пассивность, мешает формированию у них классового самосознания и сеет неверие в свои силы. "Знайте,- говорится в коране,- что жизнь в земном мире есть обманчивая утеха, обольщение, суетной наряд, тщеславие между вами, желание отличиться множеством имуществ и детей".[1]

Ислам считает жизнь людей на земле преходящим, временным явлением, призраком, обманом, а подлинно счастливая жизнь наступит только после смерти.

Именно против этих проповедников исламской идеологии направлял Токтогул свою критику, разоблачая реакционную сущность и не состоятельность их проповедей. Воспевая безграничную мощь ума человека, сочетая это с критикой лживых утверждений служителями ислама о беспомощности "рабов божьих", наделенных судьбой по воле аллаха, Токтогул отрицает существование потустороннего света. Для акына смерть есть конец жизни и "никто не в силах избежать смерти",[2] "Смерть настигает всех".[3]

Поэтому акын-демократ призывает народные массы не отрекаться от земной жизни, как того требует идеология ислама, а наоборот "Должен стараться жить счастливо на этом свете".

В противоположность мусульманскому духовенству проповедывавшему о вечном странствовании души из одного тела в другое и переселении ее из этого мира в иной мир, Токтогул развивал, по сути дела, стихийно-материалистические взгляды по данному вопросу. Он объективно считал, что с наступлением смерти тело и душа прекращают свое существование. Основываясь на свободомыслии кыргызского народа, Токтогул утверждал, что бессмертие души является сплошным вымыслом.

В песне "Веселитесь пока живы" он приходит к мысли о ведении на нет существования внеземной души, что смерть живого есть, в то же время прекращение деятельности души вообще.

Именно поэтому, по Токтогулу, всякие блага должны быть в этой земной жизни:

"В шелка нарядные курме,
Нарядитесь девушки.
Пока веселье на уме,

---

[1] Цитируется по брош.Д. А. Патрушева. Ислам. Изд.Знание. 1960.-С. П-34.
[2] Песни Токтогула и воспоминания Калыка. 1940.-С. 27.
[3] Токтогул. Чыгармалар жыйнагы.-Ф., 1956.-С. 122.

Вы резвитесь девушки.
Бывает юность только раз-
Об этом помните сейчас,
Заботы пусть не старят вас,
Веселитесь девушки.
Должны вы петь, шутить, плясать
А в старости цвести опять
Вы не надейтесь, девушки".[1]

Кроме настоящей земной- жизни нет, а о воскрешении вообще не может быть и речи:

"На веки заснете под землей,
И вас покроет дерн сырой".[2]

Так, представления мусульманских теологов относительно переселения души явились объектом суровой и беспощадной критики со стороны Токтогула. Он подвергает остроумной критике широко распространенные суеверия среди мусульманов, связанные со смертью.

Акын воспевал, что после смерти человек утрачивает все возможности разумной деятельности и подвергается уничтожению т.е. разложению.

Далее он в своих произведениях яростно обрушивается на религиозно-схолостические догмы, откровенно и решительно выступая против учения ислама. В конце XIX и начале XX вв. среди прогрессивных мыслителей в Кыргызии Токтогул выступает как выдающийся мыслитель, смело боровшийся против суеверий и религиозного понимания сущности жизни и смерти.

Можно без преувеличения сказать, что Токтогул Сатылганов, не имея никаких научных знаний сравнительно с такими великими мыслителями Средней Азии и Казахстана как Бируни, Ибн-Сина, Навои, Улугбек, Низами, Омар Хайям, Абай и др., мужественно выступал и вскрывал несостоятельность идеологии ислама. Токтогул замечает, что служители ислама, проводя ложь о загробной жизни, отвлекают народные массы от насущных задач. Они поставлены для того, чтобы прикрывать обман, жульничество над темным народом и являются наемными лакеями феодальной знати, защитниками ее интересов.

Как известно в условиях жизни кыргызского народа в конце XIX и начале XX вв. одной из важных социальных причин религиозности являлись духовное порабощение трудового народа, его культурная отсталость, забитость.

В то время кыргызский народ, наряду с политическим и экономическим, подвергался и духовному гнету. Царские чиновники и местные феодальные верхушки оказывали сильное идеологическое давление на совесть, мысли и чувства трудового народа, всячески

[1] Токтогул. Изб.произв.-Ф., 1958.-С.19-20.
[2] Токтогул. Изб.произв.-Ф., 1958.-С.20.

препятствуя просвещению, оставляя народ в темноте и невежестве. Царское правительство широко использовало идеологию ислама для духовного порабощения трудящихся масс, всячески поддерживая, стремясь превратить его в свою опору.

При царском режиме для выполнения всех религиозных обрядов мусульманское духовенство имело мощный аппарат: мечети, духовные школы-медресе, мектеби, многочисленных служителей культа и внедряло в сознание народа идеологию ислама. Достаточно сказать, что лишь в Ошском уезде, расположенном на территории Южной Кыргызии, в 1914 году, существовало 229 мектебов с 3170 учащимися и 88 медресе с 1178 учениками в том числе в г. Оше- 5 с 200 учащимися, а в г. Пржевальске- 1 с 45 учениками.[1]

Медресе готовили в основном мелких духовных лиц-служителей мечети и мулл для ближайших мектебов, а последние, по существу, не прививали детям никаких практических навыков, необходимых в жизни.

В результате антинародной консервативной политики царизма в дореволюционной Кыргызии "на каждые 100 киргизов приходилось только двое грамотных, и те принадлежали к эксплуататорским классам".[2]

Невежество, безграмотность- это та питательная почва, на которой процветали религиозные предрассудки и суеверия.

Именно в таких социально-экономических условиях произведения акына-демократа сыграли большую роль в борьбе против темноты и невежества, религиозных предрассудков. Следует сказать, что выступления акына против служителей мусульманского духовенства создало солидную атеистическую традицию. Его смелые выступления против мусульманского духовенства, критика отдельных религиозных догматов и обрядов ислама, несомненно, сыграли большую роль в пробуждении кыргызского народа от религиозного сна.

Однако атеизм Токтогула не носил научного характера, в силу ограниченности взглядов на объективный мир он не мог объяснить истинные причины возникновения и существования религии, в частности идеологии ислама в классовом обществе и указать реальные пути ее преодоления.

Говоря о справедливости и честности в поступках людей, акын-демократ также сыграл большую роль в воспитании благородных качеств забитого народа. Его санаты в моральном воспитании широких слове трудящихся масс служили наиболее удобным средством, т.к. в них излагаются основные черты моральных качеств хорошего человека. Согласно Токтогулу в жизни каждого человека должна быть какая-то цель, без цели не может быть активной деятельности. Эта мысль акына -

[1] Цитируется по брошюре Д. Айтманбетова. Школьное дело в Туркестане.-Ф., 1963.-С. 37.
[2] Б. Джамгерчинов. Присоединение Киргизии в России.-М., 1959.-С. 391.

демократа в свое время сыграла важную роль в формировании прогрессивного сознания народных масс.

Так, Токтогул в своих санатах идеализировал положительные нормы морали.

Важнейшие категории этических учений о добре и зле нашли наиболее полное отражение в творчестве Токтогула. Ставя земную жизнь превыше всего, он проводил мысль не о страданиях, как непременное условие нравственного совершенствования, а возвеличивал человека, борющегося за свое право, за справедливость. Тем самым он пытался раскрыть правильное понимание нравственных целей. Добро и зло акын рассматривал как собственный результат деятельности людей. Во многих случаях, рассматривая причину человеческих страданий, он видит ее в несправедливом устройстве общественной жизни с точки зрения социального характера.

Внимательное изучение и объективное отражение окружающей действительности позволили ему высказать отдельные "... стихийно-материалистические взгляды на явления природы".

Следует сказать, что это были наивные и незрелые догадки, но в них была сделана попытка объяснить явление природы естественными законами, а не "божественным чудом". Он смело заявлял, что окружающий мир живет и развивается по своим собственным естественным законам, без вмешательства сверхъестественной силы. В этой связи характерна его песня "Золото в земле", где он формирует эту мысль в следующих словах:

"Без воды умирают хлеба,
Без воды умирают стада,
Без воды не раскроется хлопок
Нам богатство приносит вода".[1]

Наблюдательность над естественными законами природы дала возможность Токтогулу подметить первоисточник многочисленных вещей и явлений в природе в одном их материальных веществ- воде. Воду он считает тем материальным началом, которое лежит в основе развития всех остальных явлений природы, в частности животных, растений и человека, именно она является источником неисчерпаемых и разнообразных проявлений.

Кроме того, акын подметил и то, что все явления природы находятся в постоянном изменении и развитии и что в мире нет ничего застывшего и не подверженного изменениям, а все разрушается и обновляется.

Он спрашивает: "Есть ли не ломающееся и не уничтожающееся в пределах этого мира?".[2] Разумеется, от неграмотного певца нельзя было и ожидать сколько-нибудь научных ответов на такие сложные вопросы,

[1] Токтогул. Избр.-Ф., 1964.-С. 183.
[2] Токтогул. Избр.-Ф., 1956.-С. 164.

но вместе с тем его ответы материалистичны в той степени, в какой это допускал тогдашний уровень социально-экономического и духовного развития кыргызского общества.

Токтогул, рассматривая явления природы в бесконечном изменении и движении, наносил удар по мусульманской религиозной схоластике, утверждавшей, что мир находится в состоянии абсолютного покоя и неизменности со времени его "сотворения аллахом".

В одной из своих песен "Жизнь" он рисует картину мироздания, на котором, по существу, не оставляет места для деятельности сверхъестественной силы. В этой песне, лишив аллаха этически определяющих свойств источника справедливости и защитника добродетели, акын избирает его объектом сардонической насмешки. Такая позиция акына-демократа, безусловно, играла положительную роль, т.к. в ней содержалось не только негативная критика тех или иных сторон религиозных представлений, но и момент зарождения позитивных догм веры. Конечно, представления и высказывания Токтогула, направленные против идеи мусульманского духовенства не были и не могли быть обоснованы научно. Тем не менее, призывая изменять конкретные условия существования, он расшатывал догмы ислама.

Следует отметить, что замечательная догадка Токтогула о социальной направленности служителей культа- "защита знатных, угнетение бедных". Разоблачение акыном "святости" служителей ислама связано с отрицанием ряда религиозных установлений.

Например, в антирелигиозной сатирической песне "Три ходжи" он доходит до полного отрицания шариата[1]- одного из основных сводов, нормативов ислама. Акын с возмущением говорит о том, как "обессиленный народ невольно внемлет тому, что ему говорят"[2] служители ислама-муллы, ишаны, калпа и др. Токтогул решительно, с ненавистью восстал против ишанов.

Как известно, ишаны всегда оправдывали угнетенное положение трудящихся масс. По мнению ишанов, поскольку все люди, угнетенные и угнетатели, произошли из одной божественной субстанции, они должны любить друг друга. На этом основании защитники идеологии ислама оправдывали социально-экономическое неравенство, жесткую эксплуатацию, голод, нищету трудового народа.

Благодаря распространению многочисленных легенд о мнимых чудесах наиболее видных ишанов, темный, неграмотный кыргызский народ стал смотреть на них, как на людей, осененных якобы сверхъестественной благодатью, "посредников" между людьми и богом. Все мусульмане в качестве умилостивительной жертвы (назир) давали им скот, зерно, фрукты и др. продукты своего труда. Используя

[1] Токтогул. Чыгармалар жыйнагы.-Ф., 1956.-С. 173.
[2] Токтогул. Избр.произв-Ф., 1950.-С. 284.

неграмотность народных масс, ишаны ("святые") брали на себя функции избавителей людей от болезней и социальных недугов. В своей знахарской деятельности они использовали ложные магические колдовские средства: выдачу тумаров, бозубандов (амулеты) оби дам (святой воды) и др., которыми пользовались в глубокой древности служители мусульманской религии- всякие колдуны, шаманы и др. Кроме этих средств, которые ишаны получили за свои "благословения" и "лечение" больных, баи, манапы т.е. феодальные верхушки, будучи верующими, сами стали вознаграждать их материальными средствами, наделять земельными угодьями. Тем самым многие ишаны, считавшиеся "святыми" заступниками верующих, превратились в крупных феодалов-угнетателей.

Следует сказать, что между мусульманским духовенством и феодально-родовой знатью существовала прямая связь. Муллы и ишаны действовали заодно с баями и манапами, восхваляя и оправдывая их действия, они получали от манапов щедрые подарки. Таким образом, они сообща обманывали трудовой народ, прикрывая грязные делишки друг от друга.

Будучи свидетелем всего проходящего в жизни кыргызского народа, Токтогул решительно выступал против мулл, ишанов уводящих сознание людей в область господства болезненных фантазий и слепой веры. Он замечает, что ишаны и другие служители ислама, лицемерно осуждая стяжательство и проповедуя бедность, сами проявляют, однако, необычно прочную приверженность к земным благам.

Ишаны проповедовали народным массам идеи о том, что "надеяться на блаженство в потусторонней жизни может только тот, кто ведет благочестивый образ жизни, отказывается от почести и богатства". Вопреки этим утверждениям сами постоянно стремились к материальным благам. Вместе с тем Токтогул в ряде своих песен приводит неопровержимые аргументы, разоблачающие "святость" ак ишана- (отца всех ишанов в Кыргызии). Он с большой силой рисует образы алчных "святых", не желающих понять благородства честной трудовой жизни человека, и с гневом обращаясь к служителям ислама, он говорит:

"Не трудитесь как все,
Или поясница у вас болит?
Возьмите в руки плуг и кетмень
Работайте, вытирая пот
Чем заниматься обманом и вымогательством".[1]

Тем самым социально-экономические взгляды Токтогула выражали чаяния и возвышенные стремления народных масс против угнетателей всех мастей. Развивая лучшие традиции свободолюбия и антиклерикализма народных масс, акын-демократ неслыханно смелыми

[1] Токтогул. Соч.-Ф., 1950.-С. 291.

для того времени высказываниями утверждал, что учение ислама о предопределении, доброте и всемогуществе аллаха не только не логично, противоречит действительности, но и дает превратное представление об истинных причинах страданий трудового народа под игом феодально-клерикальных эксплуататоров.

Поэтому акына-демократа можно поставить в один ряд с передовыми мыслителями Средней Азии и Казахстана в конце XIX и начале XX веков. Он был представителем того "жизнерадостного свободомыслия", которое, как отметил Ф. Энгельс, подготовило на Западе "материализм XVIII века".[1]

Таким образом, акын-демократ и мыслитель, высмеивая аскетов говорил, что думать, будто страдание делает людей лучше, наивно подверг справедливому осуждению и критике учение ислама. Эта критика и в наши дни не утратила своего значения в борьбе против любой формы консерватизма, отсталости, рабства и невежества.

В конце XIX-начале XX веков среди мусульман Средней Азии и Казахстана было широко распространено паломничество в "святые места"- Мекку и Медину. Учение ислама о паломничестве в мекку вызвало широкую торговлю званием хаджи (ажи).

В 1910 году число паломников по одной лишь Ферганской долине достигло около 5 тысяч человек, только из Ошского уезда выбыло 773 паломника. Таким образом, получалось, что раз в год один из каждой сотни взрослых мужчин отправлялся в Мекку.[2]

Мусульманским законодательством о хадже было установлено, что мусульманин, желающий совершить хаджж, должен иметь средства, необходимые для путешествия туда и обратно. Покупая за деньги почет и авторитет после возвращения из Мекки, хаджи путем сознательного обмана и шантажа обкрадывали, одурманивали народные массы, мало того представителями феодальной верхушки расходы, связанные с паломничеством, возмещались за счет населения.

Как известно, манап Шабдан, после возвращения домой из Мекки, на возмещение расходов собрал с подвластного ему населения до 15 тыс. рублей.[3]

В противовес учениям ислама, считавшим паломничество в Мекку божественным делом, акын порицал паломничество, которое по его мнению, не очищает людей от грехов, как утверждало духовенство. Вернувшись из Мекки, ходжи становятся еще более нечестными, бессовестными и продолжают обманывать и обкрадывать народ. В одной из своих сатирических песен акын, смело срывая маски с лица "святых" хадж, говорил:

"На паломничество злодей ходжи
В мекку съездил.

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т.20. изд.2 –С. 346.
[2] См.: Звезда Востока. 1953. №2.
[3] А. Чукубаев. Токтогул.-Ф., 1958.-С. 59.

Надел на голову чалму белую,
Всех обманывать стал.
Что воочию видел дом пророка,
Что женщин лечил от бесплодия.
Начав с жеребят и лошадей,
Забрал он у бедняка козу и овцу
Забрал все, что было возможно".[1]

В своих песнях он бичевал подлые нравы, человеконенавистнические действия правящих классов и их прислужников- мусульманское духовенство. Следует сказать, что весь ход исторического развития доказывает истинность того, что в классовом обществе эксплуататоры существуют не ради сохранения религии. А наоборот религия, в том числе и ислам со своими многочисленными служителями существует в классовом обществе ради сохранения эксплуататоров.

В. И. Ленин писал, что "идея бога всегда усыпляла и притупляла "социальные чувства", подменяя живое мертвячиной, будучи всегда идеей рабства (худшего безысходного рабства) никогда идея бога не "связывала личность с обществом, а всегда связывала угнетенные классы с верой в божественность угнетателей"".[2]

Понятно, что в тогдашних условиях Кыргызии акын не мог дать научного оправдания религии и не был сознательным атеистом, тем не менее, ища выхода для народа из тяжелого положения, зло высмеивал мусульманское учение о предопределении, по которому все на свете совершается по воле аллаха, разоблачал жестокость и нелогичность учения ислама. Он считал, что религия есть порождение обмана мулл, ишанов, калп, ходжи и невежества людей.

Мусульманское духовенство, призванное поучать людей божественной "справедливости" и "нравственности", в произведениях Токтогула рассматривается и изображается как безнравственное и алчное. Следует отметить, что критика акына носила ограниченный характер, была направлена в основном против религиозных служителей, а не против самой религии. Несмотря на эти выступления акына-демократа с разоблачениями мусульманского духовенства и его реакционной идеологии носили, несомненно, прогрессивный характер.

Токтогул ясно осознает, что тяжелая, беспросветная жизнь народа не ниспослана с неба за "тяжелые грехи", как это старались вбить в головы непросвещенного народа угнетатели и служители ислама, а зависит от феодальной верхушки, которая беспощадно издевалась над букарой.

Для феодальной верхушки и служителей духовенства песни акына были бичом, поэтому они прилагали все усилия, чтобы препятствовать

[1] Токтогул. Соч.киргосиздат.-Ф., 1950.-С. 326.
[2] В. И. Ленин. Сочинения. Т.35. -С. 93.

росту его авторитета среди народа. Они натравили на него таких своих певцов, как Арзымат и Найманбай. В своих песнях последние называют Токтогула "Томаяк"(чернью), в то время это слово в устах правящей верхушки звучал оскорбительным определением.

Токтогул в состязаниях, воспользовавшись случаем, разоблачает певца баев, его двуличие и подхалимство. Разоблачая придворного певца, он говорил:

"Кроме как о манапе,
Твой язык не поет ни о чем
Кроме кожо у тебя нет святых
В песнях своих кровопийц восхваляешь ты".

Само собой разумеется, что Токтогул не понимал законов общественного развития, тем не менее он всеми силами старался облегчить участь угнетенного народа.

Таких людей, как Токтогул было немного. Массы кыргызского народа еще продолжали находиться в плену феодальной идеологии. Токтогул, как передовой мыслитель, ясно осознает, что виновниками тяжелого существования народа являются именно угнетатели.

Безусловно, развитию атеистического мировоззрения Токтогула способствовало не только общественное неравенство людей, но само уже сложившееся отношение трудового народа к служителям мусульманского духовенства. Известно, что устное народное творчество в острых словах разоблачает порочность быта духовенства; очень часто образы мулл, ходжей выводились как отрицательные типы. Именно среди народа возникли такие остро сатирические поговорки по отношению к муллам, как "людской выродок-мулла" ("Адам жаманы молдо") "опасайся муллы, тихо ступающего, опасайся ходжи в пестром халате" ("Акырын баскан молдодон түңүл, ала чапан кожодон түңүл"), "Двое мулл равны одному человеку" ("Эки молдо бир киши").

Кыргызское народное свободомыслие и антиклерикальные тенденции явились животворным источником, откуда акын черпал глубоко эмоциональные образы и темы. Б своих произведениях он всегда прямо и смело разоблачал служителей мусульманского духовенства, бичуя их реакционную роль в жизни кыргызского народа, указывал на необходимость борьбы с ними. В этом отношении поэма Токтогула "Кедей-Хан" представляет собой заметный шаг как по широте охвата, так и остроте постановки животрепещущих вопросов в жизни кыргызского народа. Всякая религия, в частности ислам, прививает трудовому народу рабские идеи, дух покорности, смирения. А кедейкан-герой поэмы разбивает в прах эту идею. Он легко одурачивает лицемерных служителей ислама (Ак-ишана) и при народе разоблачает их мошенничество, шарлатанство:

"Ак-ишан, ты лжесвятой,
Пугая людей заклинаниями,

Присваиваешь себе их добро".[1]

Кедей лично не верит в ишанистские сказки о сверхчувственных силах.[2] Кроме того, отсутствие уважения к догмам ислама проявляется во многих его поступках.

Кедей находит у себя достаточно мужества, чтобы стать на сторону угнетенного народа, не только против тиранов-ханов, но и против реакционного духовенства. Он смело отвергает притязание, когда Ак-ишан угрожает ему страшными карами за нарушение предписаний духовенства. В поэме диалог между Кедейканом и Ак-ишаном построен в чисто иррелигиозном духе. Кроме того в поэме правдиво и глубоко показаны социальные противоречия эпохи, жизнь трудового народа, намечена ясная историческая перспектива.

В ней повествуется жизнь кыргызского народа в новую эпоху, когда борьба угнетенных против своих угнетателей достигла особенной остроты и напряженности. В поэме много эпизодов, рисующих народные массы в действии и оптимистические устремления народа в будущее. Причину бесчеловечных условий жизни угнетенного народа герой поэмы Кедей видит во власти палача хана.

Разве мало смелых голов
Побывало под топором.
Мало ли доблестных бедняков
Перевешано палачом?
Хан за несколько дерзких слов
Зарывает людей живьем
Пусть безумный пощады ждет
От того, кто рассвирепев
На сиротствующий народ
Извергает подобный гнев.[3]
Далее:
"Хан умрет, и визирь умрет,-
Будет счастье простой народ".[4]

Так формулирует Кедей свои идеалы. Именно в лице Кедейкана-героя поэмы, Токтогулом Сатылгановым олицетворяется вековая мечта угнетенных масс о справедливом и счастливом общественном строе. Самый выбор объекта изображения свидетельствует о глубине и смелости замысла акына-демократа. Мечта акына о счастье трудового народа сбылась в 1917 году. Великая Октябрьская Социалистическая революция озарила своим светом и кыргызские аилы. Токтогул с радостью встречает социалистическую революцию, которая открыла народного певца, дала размах его творчеству, расширила кругозор.

---

[1] Токтогул. Кедейкан.-Ф.-Казань, 1938.-С. 110.
[2] Токтогул. Кедейкан.-Ф.-Казань, 1938.-С. 111.
[3] Токтогул. Изб.произв.-Ф., 1954.-С. 142.
[4] Токтогул. Изб.произв.-Ф., 1954.-С. 138.

Великая Октябрьская Социалистическая революция уничтожила частную собственность на орудия и средства производства, уничтожила эксплуатацию человека человеком, заложила основы подлинной свободы трудящихся масс в нашей стране. С победой революции, все старые законы, ставившие трудящиеся массы в подчиненное, унизительное положение в обществе, были уничтожены.

Как известно, вплоть до Октябрьской социалистической революции, кыргызский народ, как и другие народы, населяющие территорию Средней Азии и Казахстана, испытал на себе гнет русского царизма, местных баев и манапов, также мусульманского духовенства.

Социалистическая революция проходила одновременно и под лозунгом раскрепощения всех народов. Она принесла кыргызскому народу не только освобождение от гнета капиталистов, баев и манапов, но окончательно вырвала его из того царства тьмы, в котором он находился много столетий. Великая Октябрьская Социалистическая революция создала условия для добровольного объединения всех народов нашей страны в единое советское многонациональное государство.

Лозунг партии обеспечить всем народам России подлинное право на самоопределение, равенство и суверенность был определен в воззвании Советского правительства. "К рабочим, солдатам и крестьянам! 7.XI (26. X)- 1917 в "Декларации прав народов России", [1] от 2. XI. 1917 г. в обращении "Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока". [2] (19.XI.1917 г.)". Призыв Советского правительства нашел полную поддержку и среди трудящихся Киргизии. Киргизский народ активно проводил все мероприятия по установлению и упрочению Советской власти.

Одним из первых нормативных актов Советского государства, определяющим положением религии и церкви в СССР, является декрет Совета Народных Комиссар РСФСР "об отделении церкви от государства и школы от церкви"[3] изданный 23 января (5 февраля) 1918 года.

Этот декрет впервые в истории дал возможность на деле осуществить демократические требования свободы совести. В нем указаны права каждого гражданина исповедовать любую религию или не исповедовать никакой. Равенство всех граждан независимо от религиозной принадлежности или не принадлежности, невмешательство государства в дела церкви и церкви в дела государства.

Этот декрет был выработан под руководством В. И. Ленина и издан за его подписью.

Как известно, до установления Советской власти на территории Средней Азии ислам являлся регулятором в общественно-политических,

[1] В. И. Ленин О Средней Азии и Узбекистана. Гос.изд.Ташкент, 1957.-С. 62-64.
[2] В. И. Ленин О Средней Азии и Узбекистана. Гос.изд.Ташкент, 1957.-С. 65-67.
[3] О религии и церкви. Сб.док-в. Политиздат. 1965 г. –С. 95-96.

брачно-семейных и кончая мельчайших бытовых отношений людей. Именно это имел в виду В. И. Ленин, когда на VIII съезде РКП(б), говоря о необходимости четкого и внимательного отношения к бывшим колониальным народам, отметил, что киргизы, узбеки, таджики, туркмены до сих пор находятся "всецело в подчинении у своих мулл".[1]

Советская власть навсегда уничтожила все эти несправедливые, бытовавшие в быту позорные законы, насиловавшие совесть человека.

С первых же дней победы Советской власти в Киргизии Токтогул стал певцом возрожденного кыргызского народа. Токтогул первый среди акынов создал песни, посвященные советской власти, Октябрьской революции и В. И. ленину. Этот факт свидетельствует о том, что он был певцом Октября, подлинным выразителем интересов трудящихся масс. Первым откликом на победу Советской власти была песня "Советская власть, живи!". Он в ней с величайшей радостью спел:

"Советская власть живи!
Киргизов избавила ты
От тех, кто вечно давил.
Отчизна ты счастьем цвети
Чтобы счастье касалось звезды!"[2]

В песнях Токтогула, посвященных Октябрьской Социалистической революции его радость видна из следующих строк:

"Киргизов беда и нужда,
Терзала в белые года.
В семнадцатом году царской трон
Николай покинул навсегда.
……..
Избавился мой народ
От бай-манапской кабалы".[3]

Токтогул призывал, чтобы каждый человек имел свою цель в жизни. Без цели нет деятельности, а без деятельности нет жизни. Только активная творческая жизнь для народа может сделать человеческую жизнь полноценной. Поэтому от первой до последней строчки стихи акына выражали народное горе и радость, мечты и совершенные дела.

Его голос, подобно набату, будил мысли, объединял людей, звал к борьбе против несправедливости и тьмы. Творческое наследие акына-мыслителя-это целая эпоха в общественно-политической и духовной жизни кыргызского народа. Токтогул Сатылганов- это сосредоточение лучших черт духовного облика кыргызского народа и поэтому его произведения вызывают большой интерес.

[1] В. И. Ленин. Соч. Т. 29.-С. 151.
[2] Токтогул. Сочинения.-Ф., 1956.-С. 221.
[3] Токтогул. Сочинения.-Ф., 1956.-С. 217.

Использованные литературы:

1. Токтогул. Собр.соч. в двух томах. Изд.Кыргызстан. 1968.
2. Токтогул (Избранное) изд. Кыргызстан. 1964.
3. Токтогул (Тандалган ырлар)изд. Кыргызстан. 1976.
4. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. 1990.
5. Антология педагогической мысли Кирг. ССР.-М., Педагогика, 1988.
6. Кедейкан. Изд.Кыргызстан. 1970.
7. Жамгырчинов Б. Присоединение Киргизии к России.-М., 1959.
8. Багданова М. Токтогул Сатылганов.-М., 1960.
9. Нарынбаев А. Н., Калпетходжаева С. К. Мыслители Центральной Азии и их последователи.-Бишкек, 1997.
10. Улуттук идеология жана кыргыз рухий дөөлөтүнүн кайра жаралышы.-Б., 1998.

Тоголок Молдо (1860-1942)

Среди прогрессивных мыслителей конца XIX и начала XX веков в Кыргызии, особое место занимает имя Тоголока Молдо.

Тоголок Молдо (Байымбет Абдрахманов) (1860-1942 г.) родился в местности Куртка Центрального Тянь-Шаня. Все население, кочевники, скотоводы, также семья Абдрахмана, испытывало произвол и бесчинства феодальной верхушки. Когда Байымбету исполнилось 14 лет, умер его отец. Он и пятеро младших братьев остались сиротами. Нищета и нужда в их семье была постоянным спутником. Он сам лично испытывал и вырос в бесправии, в нищете трудового народа, произволе и бесчинстве манапов. Феодальный гнет, тяжелые налоги, непрерывные междоусобицы разоряли прежде всего трудовой народ. Власть находилась в руках господствующего класса феодалов. Феодальные верхушки жили в роскоши и безделии, угнетенные массы всю свою жизнь проводили в тяжелом подневольном труде. А служители мусульманского духовенства, отвлекая угнетенных масс от борьбы против угнетателей, оправдывали феодальную эксплуатацию и воспитывали трудовой народ в духе полной покорности угнетателя. Это все происходило перед глазами Байымбета. На Байымбета большое влияние оказал Музооке (младший брат деда) знаменитый комузист, замечательный исполнитель кыргызских народных легенд, сказаний и эпосов. Вместе с дедом Музооке Байымбету удалось побывать во многих кыргызских и казахских кочевьях, где он близко ознакомился с духовным богатством трудового народа. Встречался со многими певцами, комузистами, сказителями. Это и пробуждало поэтический дар и усовершенствовало мастерство одаренного Байымбета.

При содействии деда он окончил мусульманскую школу- мектеп. Т. Абдумомунов прав в своем утверждении, что Байымбет Абдрахманов получил полную возможность увидеть своими глазами и испытать на собственной шкуре вопиющую несправедливость… за малейшую провинность учеников подвергали телесному наказанию. Учителя-муллы никогда не били байских детей. За их провинность они наказывали детей бедняков. Учителя-муллы брали большие взятки от баев и манапов, дети которых учились в духовных школах. Тоголок Молдо все это видел своими глазами и сам подвергался наказаниям за проделки высокомерных и чванливых байских детей, хотя и был примерным, способным учеником. Он видел, как муллы прямо на глазах обманывали и обворовывали темных людей.[1]

Постоянная нищета заставила их семью в поисках пропитания оставить родной Куртка и переехать в другую местность. Так в 1878 году он переезжает в Чуйскую долину и поселяется неподалеку от уездного города Токмак. Токмак многое изменил в представлениях

[1] Абдумомунов Т. Великий акын. Советская Киргизия. 1960. От 12 июня № 138.

молодого Байымбета о жизни и культуре оседлых народов, в частности русского народа. И здесь он не смог устроить самостоятельную жизнь: нанимается к кыргызскому баю, дунганскому богачу и русскому кулаку. Все это изменило многое в жизни и в миропонимании Тоголока Молдо. Не случайно, что он началом своей "сознательной деятельности" считал год приезда в Токмак.[1]

Находясь на службе у русского кулака, Тоголок Молдо стремился научиться говорить и писать по-русски.[2] Ему захотелось как можно больше знать, в результате чего ему удалось ознакомиться с письменной литературой на казахском, узбекском и татарском языках, а через них и русскую классическую литературу.

Как правильно указывает В. Виноградов, "всякие русские культуры проникали к киргизам и через казахских просветителей Чокана Валиханова, Абая Кунанбаева, Ибрая Алтынсарына, сформировавшихся под воздействием демократических русских традиций. Абай переводил стихи русских поэтов, которые, несомненно, широко распространились в народе и за пределами Казахстана... Стихи Абая переписывались, рассказы подхватывались и разносились по степи. Педагогическая деятельность Алтынсарина, его "Киргизская хрестоматия", навеянная идеями Ушинского и Толстого, несомненно, имела хождение и в Киргизии.[3] Разумеется, знакомство особенно с передовыми идеями русских, а также казахских, узбекских и татарских демократов-мыслителей, расширило кругозор Тоголока Молдо. Тот факт, что Тоголок Молдо впоследствии своего пребывания в Чуйской долине работал учителем, свидетельствует о росте знаний акына.[4]

В 1887 году Тоголок Молдо как сложившийся акын вернулся в Куртку. В своих песнях он смело и отражает тяжелое положение трудового народа и злодеяния манапов, баев и др. угнетателей. Следует сказать, что местные манапы уговаривали Тоголока Молдо стать придворным певцом. Он, отвергая все попытки манапов, посвящает себя служению простому трудовому народу. Поэтому местные бай-манапы начали преследовать акына.

Знаменательной датой в жизни Тоголока Молдо была встреча в 1898 году в Кетмен-Тюбе с великим акыном-демократом Токтогулом. Она оказала большое влияние на развитие поэтического мастерства и формирование мировоззрения Тоголока Молдо. Его стихи переполняет сердце боль и гнев, а звучание стиха приобретает суровость и силу.

---

[1] Аманалиев Б. Социально-политические и философские идеи Токтогула и Тоголока Молдо.-Ф., 1963. –с. 30.

[2] Аманалиев Б. Социально-политические и философские идеи Токтогула и Тоголока Молдо.-Ф., 1963. –с. 30.

[3] Виноградов В. Токтогул Сатылганов и киргизские акыны. Гос.муз.изд. Москва-Ленинград. 1952 г. стр.31.

[4] Аманалиев Б. Социально-политические и философские идеи Токтогула и Тоголока Молдо.-Ф., 1963. –с. 30.

Мысль и чувства концентрируются, стих становится упругим, предельно напряженном.

Акын-мыслитель Токтогул более крепко укрепил пробуждение в душе Тоголока Молдо высокого и светлого чувства, любви к трудовому народу: он пронес его через всю жизнь. Он писал: "Три месяца я был возле Токтогула, он обучал меня поэтическому мастерству, приемам песенного стихосложения".[1] Разумеется, Токтогул не ограничился обучением Тоголока Молдо "поэтическому мастерству", но способствовал расширению его идейного кругозора".[2]

В годы первой русской революции 1905-1907 гг. в связи с ростом освободительных идей и самосознания трудящихся масс в социально общественном воззрении акына все глубже становятся демократические тенденции. Это могут подтвердить такие произведения акына, как "О племени Тезек-тагай" (1905 г.), "В мои ребра врезались камни" (1907 г.), "Овцы в белой чалме" (1909 г.), "Жалоба верблюда" (1915 г.) например он в стихотворение "О племени Тезек-Тагай" писал

"Ой мой измученный Тезек!
Дугою скрюченный Тезек!
Придет твой день и твой черед:
Твои сыны предъявят счет..."[3]

Именно в этих произведениях он сумел показать свою зрелось в понимании многих сторон общественной жизни.

Тоголок Молдо высоко ценил силу человеческого разума и выступал в защиту задавленного нуждой трудового народа. Он с ненавистью бичует "живущих за счет чужого пота и тунеядцев, угнетающих трудящиеся массы". Акыну-мыслителю было свойственно свободомыслие в вопросах религии. Хотя он прямо не отрицает идеи бога, но это по сути дела вытекает из его философской концепции.

Ислам- учение мусульманского духовенства, как господствующей религиозной идеологии тогдашней жизни кыргызского общества, в сочетании с феодально-патриархальной идеологией, призван был обожествлять власть господствующего класса эксплуататоров, увековечивать эксплуатацию, оправдывать существование частной собственности, внушать трудовому народу покорность, терпение и смирение, обещая за это рай в потустороннем мире.

В это время акын-демократ нашел в себе мужество разоблачать религиозно-схоластические догмы ислама. В своих произведениях он решительно отвергал учение ислама, объясняющего происхождение явления природы и общества при помощи "сверхъестественной" силы, выступал против домыслов о потустороннем мире.

---

[1] Тоголок Молдо. Избранное. Гослитиздат.-М., 1958.-с. 15.
[2] Аманалиев Б. Социально-политические и философские идеи Токтогула и Тоголока Молдо.-Ф., 1963.-С.32.
[3] Тоголок Молдо изб. Гослитиздат.-М., 1958.-С. 108.

Создавая свои произведения по образцу устного народного творчества ("Жанбакты", "Кемчонтой", "Озорник Телибай"), Тоголок Молдо смело выступает против "учения" ислама о фатальной предопределенности судеб, способностей, всяких действий людей, которые якобы заранее "предначертаны" на их лбу. В этих произведениях акын объективно указывает, как сын баев Жанбакты, Телибай, сын казы Кемчонтой воспитанные эгоистами, белоручками, нетрудолюбивыми, намного отстают по сравнению с детьми простых тружеников, тем самым он категорически опровергает учение ислама о фатальной предопределенности судьбы, призвания и т.д. Демократическая и прогрессивная мысли и глубокая, неразрывная связь с лучшими традициями устного народного творчества определили народность произведений акына. Именно заимствовавшая народную поэтическую форму кошоки Тоголока Молдо- это объективная картина дореволюционной кыргызской действительности. В них создан правдивый образ угнетенного труженика, выражающего лучшие черты, думы и чаяния народа. Таковы "Кошок жены дехканина", "Кошок жены ремесленника", "Кошок жены охотника" и др. Акын-мыслитель в кошоках рисует объективную картину социальных отношений кыргызского народа XIX и начала XX вв., ясно выражая свою ненависть к угнетателям и глубокую симпатию к угнетенным массам.

Вопрос раскрепощения и просвещения женщины был один из основных тем в творчестве Тоголока Молдо. Это и понятно, ибо положение женщины было очень тяжелым, беспросветным, бесконечно унизительным, придавленным в условиях дореволюционной Кыргызии. Женщина была совершенно бесправна и забита, феодалы, баи, манапы и мусульманское духовенство смотрели на женщину как на живую вещь, как на существо ничтожное.

Вот некоторые исторические факты бесчинства баев и манапов. Они "дарили" друг другу девушек и женщин как вещи, ставили их даже как приз на конных скачках.

Когда в 1854 году был убит Сарыбагышский манап Ормон, то бугинцам было предъявлено требование оплатить выкуп в размере 100 девушек на конях в полном убранстве.[1]

Или же такой пример, который приводит Ч. Валиханов "Сын родоначальника Сарыбагышей Ормона- Уметалы расстрелял свою младшую жену за то, что она заставила его два раза повторить какое-то приказание.[2] Или вот другой пример: "Манап Батырхан, проживавший в середине XIX века в Иссык-Кульской долине, имел 40 жен. Одна из них семнадцатилетняя Зуура, пыталась бежать. Ее поймали. Манап приказал привязать беглянку за ногу к двум верблюдам и разорвать ее пополам".[3]

---

[1] Джамгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России.-М., 1959.-С. 76.
[2] Валиханов Ч. Изб. Произведения. Спб. 1904.-С. 256.
[3] Татыбекова Ж.С. Раскрепощение .жен. киргизки Великой Октябрьской социалистической революции. Изд. Ан Кирг. ССР.-Ф., 1963.-С. 19.

По дороге встретил женщину, несшую кувшин с водой. Она приглянулась ему, и манап приказал жигитам забрать ее. Так эта женщина стала пятой женой манапа. Однажды на лицо манапа села муха. Молодая жена, сгоняя муху, нечаянно задела рукой лицо мужа. Манап, рассвирепев, и в дикой ярости приказал своим джигитам разжечь костер и посадить виновницу на горящие угли. Джигиты сжалились над несчастной женщиной и дали ей возможность убежать. Когда манап узнал об этом, он приказал слугам найти ее и привести к нему. Вскоре она была доставлена на расправу. Не доверяя слугам, манап лично участвовал в убийстве молодой женщины. Посадив ее на горящие угли, он придал ее мучительной смерти. Конечно за это убийство он не понес никакой кары".[1]

Из истории кыргызского народа известно, что девушка-кыргызка уже в раннем возрасте становилась предметом купли-продажи. Как справедливо указывает Ч. Валиханов у кыргызов был обычаи "... отдавать своих дочерей в замужество в слишком юных летах большею частью без их согласия. Киргизы сговаривали детей своих иногда и в колыбели".[2]

Девочка-кыргызка не знала беззаботного детства. Даже ее рождение не радовало семью, на ее смотрели как на временного жильца и родители сами старались пораньше выдать замуж.

Следует указать, что по праву Шариата[3], сватовство или сговор совершался во всяком возрасте девочки, иногда в колыбели ("бешик куда"), а то и до рождения ("бел куда"). Так, соседи или друзья заключали сговор о том, что они поженят своих будущих детей, если у одного будет сын, а другого будет дочь (кудалашуу).

Таким образом, девушка лишалась права выбирать себе жениха, мужа. Обычным правом кыргызов было установлено, что возраст жениха и невесты при заключении брака должен быть не менее 7 лет. И нередко можно было видеть мальчика 9 лет и девочку 7 от роду, уже стоявших в браке. Конечно, это делалось потому, что родители мальчика, уплатив обусловленный калым, спешили совершить брачный акт из опасения, чтобы какая-либо случайность не расстроила предположительного брака.[4]

Более того, иногда судьба девочки-кыргызки была невыносимо печальной. За калым и на основании мусульманского шариата девушку сватали за молодого мальчика или же выдавали замуж за дряхлого старика, разумеется, эти старики были представителями феодальной верхушки.

Бесправная при вступлении в брак, женщина оставалась столь же бесправной и при разводе, где, по шариату решающее слово

---

[1] Татыбекова Ж.С. Раскреп. жен. киргизки до ВОВ.-Ф., 1962.-С. 74.
[2] Валиханов Ч. соч. СПБ. 1904.-С. 60.
[3] Шариат-
[4] Валиханов Ч. соч.СПБ. 1904.-С. 60.

принадлежало только мужу, которому стоило лишь произнести слово "талак" (т.е. развод), и развод считался решенным.

Кроме того, даже кун[1], за убийство или увечье женщин уплачивался в половинном размере. Г. Загряжский пишет: "Кун за женщину всегда составляет половину куна за мужчину".[2]

Как было указано выше, женщины дореволюционной Кыргызии в социально-экономической и культурной жизни не имели никаких фактических прав. Вполне естественно, что Тоголок Молдо как прогрессивно, демократически настроенный мыслитель того времени, не мог обойти этот злободневный и всех глубоко волновавший вопрос. В своих песнях и поэмах "Жалоба девушки, выданной замуж за старика", "Жалоба девушки, выданной замуж за уплату долга", "Жалоба девушки Кендже", "Девушка-беглянка" и др. он выступает как страстный борец за раскрепощение кыргызских женщин. В песне "Жалоба девушки, выданной замуж за мальчика" он поет:

… Проклинаю тебя, отец,
Перед людьми унизил меня,
За мальченку выдал силком…
Смех и горе- ребенок- муж!
Умереть бы мне от стыда![3]

В песне "Жалоба девушки, выданной замуж за старика" еще сильнее звучит протест девушки, насильно выданной замуж за шестидесятилетнего, хромого и горбатого, но богатого старца:

… Грех, отец мой, великий грех,
Проклинаю тебя при всех!
Рухнет дом, что сложен тобой,
Околеет твой жеребец,
И развалится твой дувал
Ты для дочери зверем стал.
Проклинаю тебя, отец!
Жить я буду, тебя кляня.
Ты родное дитя продал
Много ль взял, отец за меня,
Много ль денег за дочку взял,
Породнившись с баем седым?
Проклинаю я твой калым.
……..
Чем женою быть старику,
Лучше сразу в могилу лечь.[4]

---

[1] Кун-
[2] Загряжский Г. Юридические обычаи киргиз. 1876.-С. 155-157.
[3] Тоголок Молдо. Изб. Гослитиздат.-М., 1958. –С. 29-30.
[4] Тоголок Молдо. Изб. Гослитиздат.-М., 1958. –С. 38-39.

А в песне "Жалоба девушки, выданной замуж за уплату долга" акын, остро осуждая проделки торговцев, а также волостных и аильных старших говорит:

Ат башынын сазында,
Чоко болуш башында,
Кара сакал соодагер
Болуштун келди кашына
Насыячы карт келди
Кенжеке мага дарт келди
.....
Болушу минди боз атты,
Кенжекени кейитип,
Ташкентти көздөй узатты.
Атагы чыккан Ташкенттин
Жолунда кетип баратам
Адырайган бир карттын
Колунда кетип баратам
Жети шаар Ташкенттин
Жолунда кетип баратам,
Жепирейген бир карттын
Колунда кетип баратам.[1]

В этих произведениях Тоголока Молдо объективно отражена и горькая доля кыргызский женщин и ненависть к проклятому феодальному прошлому. Необходимо отметить, что изуверские обычаи, обрекавшие женщину на беспрекословное подчинение мужу, бесчеловечное отношение к женщине, унижение ее человеческого достоинства, низведение женщины до положения бесправной рабыни была органически чуждо для Тоголока Молдо. Поэтому именно он, впервые в истории кыргызской литературы создает образ женщины, выступающей против калыма, против религиозного обряда венчания (нике), против закона Шариата.[2]

Борьба за свободу и счастье кыргызских женщин акыном изображена в поэме "Девушка-беглянка" ("качкан кыз"), содержание ее вкратце таково. В 1913 году житель Южного берега Иссык-Куля Каптагай продал свою родную дочь за калым и сосватал за человека, которого она никогда не видела и совершенно не любила. Смелая девушка, переодевшись в мужскую одежду, навсегда уходит из дому. В поэме особенно подчеркиваются ум, находчивость и смелость простой девушки. Она решительно выступила против обычаев и законов шариата т.е. всех тех ограничений, которые посягали на человеческие права женщин. Тоголок Молдо был горячим поборником женского равноправия. Вопреки канонам ислама, всячески принижающим роль

[1] Тоголок Молдо. Изб. Гослитиздат.-М., 1958. -С. 38-39.
[2] Койчуманов Д. И. Идеи воспитания в творчестве Тоголока Молдо. Изд. Мектеп.-Ф., 1964.-С. 75.

женщины, проповеди служителей мусульманского духовенства о незыблемости женского рабства, акын считал необходимым вести решительную борьбу против таких концепций. Он был человеком, любившим жизнь и желавшим, чтобы радости этой земной жизни стали доступны всем людям. Он не терял надежды, что рано или поздно восторжествует на его родной земле достойная человеческая жизнь, и акын в своих произведениях всегда стремился отражать эти идеи. Народное свободомыслие особенно привлекало его внимание и всюду он стремился сказать свое слово, чтобы быть полезным трудовому народу. Возьмем, к примеру, его поэму "Джаныл", главным героем которой выступает свободолюбивая девушка Джаныл, воплощающая мужество и смелость родного народа. Героиня поэмы не хочет признавать рабство, унизительные обычаи своего общества. Ей чужд дух рабского смирения с судьбой, для нее нет выше цели, чем стремление к свободе. Поэтому она с оружием в руках встает на борьбу против унижения человеческого достоинства женщины, против предрассудков, принижавших роль женщины, против иноземных захватчиков, за свободу. Героиня зовет народ к борьбе, к духовному и политическому раскрепощению. Однако она не могла осуществить заветную мечту-быть свободной. Этому помешал существующий тогдашний общественный строй.

Как известно, подлинную свободу можно достичь не иначе, как уничтожив социально-политическую основу угнетения, т.е. существующий эксплуататорский общественный строй. Сделать такой вывод акын был не в состоянии в силу исторической и классовой ограниченности своего мировоззрения. Тем не менее ему удалось воссоздать в образе Джаныл не только мученицу и жертву законов феодального общества, но и непримиримого и бесстрашного борца против этих законов. Героиня поэмы способна пойти на любую жертву ради освобождения и ради счастья своего народа. Именно в образе Джаныл Тоголоку Молдо удалось воссоздать свободолюбие и стремление освобождения кыргызского народа от феодально-патриархальной кабалы.

Рассматривая социально-экономические взгляды Тоголока Молдо, которые он высказывал как прогрессивный, творческий мыслитель, необходимо помнить, что направление его социально-философского трактата определялось углублявшимися социальными противоречиями существующей при феодально-патриархальной действительности.

Тоголок Молдо, хотя и скорбел о кратковременности существования человека, но не делал из этого мистико-эсхатологических выводов. Он утверждал, что нет пользы от желания быть бессмертным и не надо стремиться к смерти, но и не следует бояться ее.

Он говорит:

"Жизнь пронесется как ветер, и обратно ее не вернуть".[1] (Өмүрүң өтөр-кетер желдей согуп, өткөн соң сураган менен таба албайсың). "Умерший не воскреснет"[2]- (өлгөн киши бар болбойт). "Если жизни приходит конец, незачем бояться смерти".[3] Так, акын-демократ предстает перед нами как прогрессивный мыслитель, сумевший высказать ряд объективных, смелых суждений, направленных на освобождение людей от страха смерти и, разумеется, от страха судилища в загробном мире, проповедующей служителями ислама.

В сатирическом стихотворении "Проделки ходжи" Тоголок Молдо, разоблачая истинное лицо служителей мусульманского духовенства перед народом как лжецов, жадных вымогателей, обманщиков и т.д., с восхищением пишет об одном простом, но умном джигите, который "не поверил лживым наставлениям ходжи" о загробной жизни.[4] (Акирет деп алдаган алдоосуна кирген жок).

В этом же произведении он пишет о том, что ежегодно в кыргызский аил приезжает Ходжа. Собрав людей, он говорит, что если кто хочет получить благословение бога и попасть в рай, то они не должны ничего жалеть для приношения всемогущему аллаху. При этом он предупреждает всех мужчин: ни в коем случае не советоваться с женщинами и не слушаться их:

"И жен не слушайте своих
жена к добру не приведет.
Жена приносит только вред,
И с ней не оберешься бед,-
Меж поганью и чистотой
Для женщины различья нет".[5]

"Тот кто послущается женщин, непременно будет наказан богом!"- внушает ходжа трудовой народ. Темные люди верили лживым словам ходжи. Но в самый разгар проповеди молодой человек ехидно обращается к ходже: "Вам, посланцу аллаха, мы вполне верим. Но вот у нас в доме случилась такая ссора.- Я хочу вам овечку подарить. А моя жена не соглашается со мной и предлагает дать уважаемому ходже упитанного жеребенка. Слушать мне жену мою-жеребенка дать ходже, не слушать- я овцу даю. Посоветуйте мне теперь, как мне быть; послушать совета жены или нет?" Когда алчный ходжа услышал о годовалом и упитанном жеребенке, он тут же позабыл о сказанном, о законе шариата и велении бога и ответил:- не беда-жену послушать иногда: перечить надобно жене, но… не во всем и не всегда!"[6]

---

[1] Рук.фонды. инв. №1268.-С. 449.
[2] Тоголок Молдо. Чыгармалар.-Ф., 1954. Т.1.-С. 80.
[3] Рук.фонды. инв. №1268.-С. 71 (также с. 254).
[4] Тоголок Молдо Эркиндик.-Ф., 1953.-С. 139.
[5] Тоголок Молдо. Изб. Гослитиздат.-М., 1958. –С. 43-44.
[6] Тоголок Молдо. Изб. Гослитиздат.-М., 1958. –С. 45.

Это произведение акына-мыслителя представляет несомненный интерес как по своему содержанию, так и по острой идейной борьбе с идеологией ислама. Разумеется, в данном случае Тоголок Молдо опирался на свободомыслие и социологические воззрения трудового народа.

Акын-мыслитель, будучи выразителем интересов трудового народа, как тонкий и глубокий знаток кыргызской народной поэзии, сумел мастерски использовать ее богатство для выражения глубоких идей и передовых взглядов в борьбе против пороков быта кыргызского общества.

Использованные литературы:

1. Тоголок Молдо. Собр.соч. с двух томах. Изд.Кыргызстан. 1970 г.
2. Мурас.-Фрунзе: Кыргызстан, 1990.
3. Тоголок Молдо. Изб.произ.-М.: Госполитиздат.1958.
4. Ист.Кирг. т. 1. –с. 481.
5. Аманалиев Б. Социально-политические и философские идеи Токтогула и Тоголока Молдо.-Ф., 1963.
6. Виноградов В. Токтогул Сатылганов и киргизские акыны. Гос.муз.изд. Москва-Ленинград, 1952.
7. Тоголок Молдо. –Москва: Гослитизд. 1958.
8. Валиханов Ч. Изб.Произ. СПБ. 1904.
9. Татыбекова Ж. С. Раскрепошение жен. Кирг. ВОСреволюции. Изд. АН. 1963.
10. Койчуманов Д. И. Идеи воспитания в творчестве Тоголока Молдо. – М.:Мектеп, 1964.

Социально-философские взгляды Исака Шайбекова

Одним из тех мудрых акынов-мыслителей, которые находились в гуще общественно-политической жизни кыргызского народа в конце XIX и в начале XX веков, был Исак Шайбеков. Могучая, влиятельная сила творчества акына была тесно связана с жизнью своего народа и служила его интересам, чаяниям. Талантливый акын-мыслитель боролся за бережное отношение к истинным народным традициям, демократических взглядов. Шайбеков неустанно выступал против всяких негативных явлений в жизни. Он сетовал и горевал за судьбу своих современников- людей труда, заботился о росте их духовного богатства.

Исак Шайбеков родился в 1880 году в айыле Чон Кемин Пишпекского уезда в семье бедняка. Рано оставшись сиротой, десятилетний мальчик существовал у местных баев, у которых работал по Найму. Позже служил у Молдо Закира калпы из Токмока, где научился читать и писать.

В 1897 году Исак работал у русского купца Краечикова и, по признанию самого акына, научился русскому языку.

Творческая деятельность акына началась в 1908 году с обучения детей бедных крестьян в селе Быстровка. Землетрясение, случившееся в 1910 году в Кемине, его разрушительная сила, принесшая тяжелую трагедию народу, оказало огромное влияние на мировоззрение акына. Именно в те дни стало популярным среди народа его произведение "Зилзала" ("Землетрясение"). А в 1916 г. он создал поэмы "Горемичный народ" ("Кайран эл"), "Скорбящий народ" ("Азган эл"), "Возвращающийся народ" ("Кайткан эл"), посвященные национально-освободительному движению кыргызов. В них изображены не только трагические дни народа, но и показаны его неукротимая воля, терпеливость, честность, гостеприимство, нравственность, духовное богатство. Вышеназванные произведения акына представляют из себя не столько размышления живого свидетеля о горестных днях трудового народа, сколько- исторический документ, служащий барометром тогдашней общественно-политической ситуации, который передается от поколения к поколению. На наш взгляд, конкретно, броско изображая события, очевидцем которых был он сам, акын внес неоценимую лепту в духовное наследство кыргызского народа.

Следует подчеркнуть, что источником могучего таланта, формирования мировоззрения Исака Шайбекова служило устное народное творчество кыргызов. Помимо прочих, об этом свидетельствует тот факт, что акын любил внимательно слушать сказителей; сам он исполнял отрывки из "Манаса", малых эпосов, дастанов.

Глубокое освоение акыном духовного наследия народа позволило формированию его индивидуального воззрения на общественную жизнь. Его произведения начали охватывать ценные мысли об общественной жизни, проблемы социальной значимости.

Известно, что хранителем и носителем социального духовного богатства в ходе исторического прогресса выступают народ и его мудрецы. К числу таких мудрецов патриархально-феодального Кыргызстана по праву можно отнести Калыгула, Арстанбека, Камырзу, Балыкооза и др. Можно полагать, что вышеназванные мыслители оказывали благотворное влияние на Исака Шайбекова и его современников- акынов.

Благодаря своей грамотности в сравнении с другими акынами Исак Шайбеков хорошо был осведомлен о демократических идеях в жизни народов России, Средней Азии. Потому что он был знаком с произведениями русских классиков, переведенных на казакский, татарский языки. Акын хорошо знал произведения казакских просветителей Абая Кунанбаева, Ибрая Алтынсарина, татарских просветителей Габдуллы Тукая, Каюша Насыри и был страстным их пропагандистом.

Ранние произведения Исака Шайбекова в основном связаны с теми событиями, очевидцем которых был сам акын, с автобиографией. В каждом произведении поэт глубоко, широко, образно характеризирует обьект изображения. Однако автор, увлекнувшись точным описанием конкретных событий, не сумел разобраться в их социальной сущности.

В своих стихах Исак пытался определить общественную иерархию социальных сил в патриархально-феодальном обществе и отметил бессилие, чрезвычайную пассивность подавляющей части бедняков, верховодство бай-манапов в жизни кыргызских родов. Больше того, баи, манапы распоряжались имуществом, семьей своих подданных. По изображению Исака, между кыргызскими племенами существует такая неприятная, агрессивная сила, которая имеет права покорять, эксплуатировать членов родов и племен.

В отличие от манапа бай не может насильно навязывать свою волю членам рода, он всю жизнь занимается накоплением богатства. Характеризуя место баев, манапов в кыргызском обществе, акын правильно понимал то, что они безо всякого усилия становятся хозяевами тех богатств, которые создает народ. В своих произведениях Исак в бедности, бесправии, неравенстве кыргызского народа конца XIX и начала XX веков обвинял не отдельные феодальные верхушки, а бай-манапскую социальную структуру, существующую как социальная группа. В данной точке зрения акын дал более глубокое сведение, чем даже знаменитый Токтогул Сатылганов.

Бросается в глаза, что в сравнении с поэмой "Зилзала" в произведениях, написанных им 1916-1917 годах Исак более углубленно исследовал основы патриархально-феодального строя. Он явственно

показал, что волостные старшины, питающие в административной управленческой системе- никто иные, как вставленники местной феодальной верхушки, проводники колонизаторской политики Царской России. Об этом Шайбеков писал:

"Назначали волостным тысячи
юртам одного манапа.
Богатым раздавали самых
Лучших из пастбиш.
Укрывали эти места от бедных
Угоняя их в другие места".[1]

Исак показал, как волостные, старшины за счет трудового народа, беспощадно эксплуатируя их. Он особо подчеркнул, что вместе с ними бии местного управления (местные судьи) в своей повседневной деятельности использовали патриархально-феодальный строй в интересах господствующей прослойки.

В известной поэме, "Горемичный народ" акын сделал правильный вывод о том, что обнищание трудящихся- это последствия несправедливости местных правителей. Вспоминая об этом Шайбеков писал:

"Вместо бая избрали бием его сына!
Пришедших к нему с жалобой он истязал!
Если бедняк не мог платить долг в срок
В оковах передали в суд и в тюрьму".[2]

Природу общественной жизни поэт изобразил довольно адекватно. Характеризуя реальную жизнь кыргызского народа, Исак показал горькую долю, тяжелую жизнь трудового народа. Он особенно горевал по поводу безграмотности, темноте, жизненной пассивности бедняков.

Как и другие акыны-демократы, Исак Шайбеков показал, что в упрочении господства местной феодальной верхушки над трудящимися большую услугу оказывает царизм. Поэтому он рассматривал царизм как защитника и опору бай-манапов и, наоборот, притеснителя и грабителя бедняков. Колониальную политику царизма, эксплуатацию акын понимал не в национальном, а в социальном аспекте.

В первой части вышеупомянутой поэмы Исак подробно описывает различные махинации чиновников царской России, мошенничество местных феодалов и их слияние в единую систему. Исак Шайбеков не верил, что когда-нибудь наступит взаимное понимание между колонизаторами- захватчиками и местными населением, что будет вечная связь между ними; зато был убежден в том, что в любой ситуаций они остаются во взаимном враждебном настроении. Известно,

[1] Ысак Шайбеков. Кайран эл.-С.16.
[2] Жазгыч акындар.-С.29.

что эти мысли поэт говорил не единожды, даже неоднократно повторял их в произведениях, написанных в годы советской власти. Особенно в поэме "Скорбящийся народ" акын вполне резонно высказал свои возмущения в адрес колонизаторской политики царизма. Возмущаясь жестокой колонизаторской политикой русского царизма, направленной не только против кыргызского, но и соседних народов, он своим художественным словом хоть мало- мальски старался помочь родному народу, стонущему под двойным гнетом.

Начало разрушения феодальной системы кыргызского общества обьясняется как результат двойного гнета народа- местной феодальной верхушки и Кокандского ханства. Беспрерывные междуособицы племен, частые столкновения между ними при Кокандском ханстве ослабили народ, подвергли его жизнь привели к неимоверно трудному положению. Придется признать, что уничтожение Кокандского ханства, переход в подданство могучего Российской империи принес в жизнь кыргызского народа существенные изменения. Положительно оценил эти изменения и Исак Шайбеков, поддержав переход кыргызов под эгиду России.

Образно изображая историческую реальность, справедливо полагал, что "главной причиной вооруженного восстания кыргызского народа является результат жестокой колониальной политики царизма". По глубокому убеждению акына, политика царизма совпадала с интересами русских богачей и местных баев, манапов.

После вхождения кыргызов в состав России царизм увеличил сумму, виды налогов, взимаемых с местного населения, усиленно начал захватывать земли. Царское правительство объявило кыргызские земли государственной собственностью. В этой связи было отмечено, что при первой необходимости можно немедленно отобрать эти земли.

В результате кыргызские земли с богатой почвой начали переходить во владение русских чиновников, богатых казаков, кыргызских баев, манапов. А кыргызы, оставшиеся без земель, превратились в дешевую рабочую силу для тех же баев, манапов, русских чиновников.

Указ о мобилизации из подданных царской империи на тыловые работы вызвало беспокойство простого народа, его недовольство, озлобление быстро охватили большой регион. отправка на такие работы вместо сыновей богачей детей неимущих еще больше усилило возмущение народа. Значит, общественно-политические и экономические изменения конца XIX и начала XX веков, несомненно оставили свои опечатки на социально-философские мысли кыргызского народа.

Литература:

1. Байходжаев С. Жазгыч акындар.-Ф., Изд. АН Кирг. ССР.
2. Шайбеков Ы. Кайран эл.-Ф.: Кыргызстан. 1975.
3. Үркүн.-Б., 1993.
4. Солтоноев Б. 1916-ж. кыргыз көтөрүлүшү.-Б., 1993.
5. Маленов Б. Крупный представитель акынов- письменников. К столетию со дня рождения Ы. Шайбекова.-Ф., 1980.
6. Жаныбеков Ж. Кыргыз рухундагы социалдык-философиялык идеялар жана көз караштар.-Ош, 1996.

Барпы Алыкулов (1884-1949)

В социально-экономической жизни киргизского народа в начале XX века сохраняли значительное место остатки патриархально-родовых отношений. В киргизских аилах батраки, лишенные основных средств производства (рабочего и продуктивного скота, орудий и др.) кочуя вместе с богатыми обслуживали их семьи, работали в их хозяйствах. За этот труд по существу беднякам доставались лишь объедки со стола богачей и остатки изношенной одежды и обуви.

Именно господство патриархально-феодальных отношений явилось главной помехой в развитии производительных сил среди народов национальных окраин России в частности Киргизии. Ведущей отраслью хозяйства у киргизов оставалось кочевое и полукочевое экстенсивное скотоводство. Земледелие, хотя распространилось повсеместно, однако оно было подчинено кочевому скотоводству и не успело выделиться в самостоятельную отрасль хозяйства.

Безграмотность и национальная вражда искусственно поддерживались царскими властями, препятствовали объединению и поднятию классового сознания народных масс.

Следует отметить, что безграмотность и культурная отсталость в жизни киргизского народа были постоянными спутниками.

Этот период явился периодом усиления противоречий не только между классами феодалов и бедноты, но и двух идеологий, т.е. защитниками устарелых консервативных идей господствующего класса и новыми прогрессивно-демократическими идейными силами. Разумеется, что это было закономерным явлением в социальной жизни тогдашнего киргизского общества.

Народное возмущение из года в год нарастало. Под влиянием развивающихся революционных событий в годы первой русской революции 1905-1907 наблюдается подъем политической активности трудового народа в Киргизии.

В национально-освободительном движении в Киргизии в период первой русской революции наиболее прогрессивно настроенные акыны-демократы киргизского народа, более решительно выступали за интересы широких слоев трудящихся масс. среди этих акынов-демократов киргизского народа, особой признательности и уважения заслуживает имя акына-мыслителя Барпы Алыкулова (1884-1949 гг.). авторитет его замечательной личности, неутомимого труженика среди трудового народа был безграничен, так как всю свою жизнь Барпы Алыкулов прошел вместе с народом. Он возненавидел существующий общественный строй в Киргизии, где жизнь, общественная мысль, казалось, оцепенели, господствующим феодально-патриархальным строем.

Барпы Алыкулов родился в 1884 году в местности "Ачы" в Южной Киргизии (ныне Сузакского района, Ошской области Кирг. Респ.) в семье бедняка Алыкула Шаамурзаева. Семья Алыкула, как многие бедные кочевники-скотоводы и дехкане, испытывала острую нужду и лишения. Родители Барпы были бедными батраками, чтобы содержать своих детей вынуждены были идти за мизерные заработки в кабалу к баю.

Детям Алыкула пришлось испытать горькую, безрадостную участь детей бедняков живших в Кыргызии, он своих детей с самых ранних лет нанял батрачить у бая, на разные работы и ухаживать за скотом хозяина. Будущий акын Барпы Алыкулов, когда ему исполнилось 8 лет стал батрачить у бая Назарбай. Горька была жизнь молодого батрака-пастуха Барпы. В знойные жаркие дни, под безжалостно палящим солнцем и в зимнюю стужу, всегда полуголодный он пас байские стада. Голод, унижения, обида, окрики бая и его родственников были постоянными явлениями в жизни Барпы. Так горька, безрадостна была жизнь Барпы родственников и родителей. Поэтому эти годы оставили в его памяти глубокий отпечаток. Впоследствии, вспоминая свои детские годы Барпы Алыкулов в песне "Мен көргөн күндөр" (дни пережитые мною) говорил:

"…Служил, как я, батраком
Ходил, как я босиком
……
О том, сколько пролил слез,
О том, как суров мороз
Как зябко ноге босой
Как бьет меня град косой
Как горек хозяйский хлеб".[1]

В детские годы Барпы Алыкулов был батраком у многих местных баев как, Назарбай, Калматбай и Мадали Ажи. Так, Барпы испытывал на себе произвол, бесчинство и несправедливость угнетателей. Он горько сожалел о том, что не имеет даже элементарных навыков грамотности.

В эти годы Барпы Алыкулов в кругу товарищей таких же бесправных и эксплуатируемых как и он сам стал сочинять и совершенствовать песни, наполненные горечью и затаенной обидой. Когда исполнилось 14 лет, впервые ему удалось выступать перед народом. В его песнях звучали первые нотки протеста, разоблачающие произвол бесчинство эксплуататоров. Он воспевал:

"Тебе мои слова, народ
Все тяжелей из года в год
На плечи нам ложиться гнет
Манапов, баев, мулл
……

[1] Барпы Алыкулов. Избран. Киргосиздат.-Ф., 1958.-С. 118-119.

Нас душит голод, сушит зной
С дворов берут налог двойной
И местный бек, и волостей
Он с ними заодно".[1]

Задушевные, правдивые песни Барпы, собравшимся воспринимались сочувственно и нравились трудящимся массам, а представителям феодальной верхушки и их лакеям не понравились песни Барпы. Отдельные опытные ырчы, как Карамурза видя в его лице опасного для себя конкурента захотел унизить его при народе. Он в своей песне стал высмеивать молодого акына особенно укоряя его в бедности. Но Барпы не растерялся, приняв вызов, достойно ответил Карамурзе. Ответ Барпы вызвал среди окружающих веселый смех. Так молодой Барпы становится признанным акыном среди народа. Его стали приглашать на всевозможные народные сборища, где он выступает со своими песнями. В его песнях характерно то, что не было похвалы и лести феодальной верхушки, а прозвучал голос правды.

Замечательно сказано об этом упорстве в песне так:

В юрте богато
Ненавижу я добра
Я не продамся манапам
За гость серебра
Белой парчи
Не возьму с умиленным лицом
Льстивым не буду
Не буду бесстыдным певцом.

Признанный народом, молодой акын Барпы стал ездить по аилам и кыргызским кочевьям в жайлоо. Где он встречался с многими кыргызскими акынами и узбекскими певцами. Он, как житель Южной Кыргызии, бывал в узбекских кишлаках, территориально примыкающим к кыргызским аилам. Тем самым тесная связь с условиями жизни особенно, трудового народа и определила мировоззрение акына.

Когда Барпы стал общеизвестным в народе акыном до него впервые дошел слух о Токтогуле. Услышав о его несравнимом таланте среди кыргызских акынов, Барпы захотел услышать песни Токтогула и поучиться у него мастерству.

В 1915 году Барпы специально ездил в Кетмен-Тюбе и встретился там с великим акыном-мыслителем Токтогулом. После личного знакомства, Токтогул высоко оценил талант молодого акына.

Он говорит:

"Твой стих, Барпы, глубок и смел
……..
Тот не пойдет дорогой зла,
Кто мысль твою постиг

[1] Барпы Алыкулов. Избран. Киргосиздат.-Ф., 1958.-С. 10.

Ты для меня- как два крыла,
Мой славный ученик!"[1]

В это время после сибирской ссылке у Токтогула отчетливо обнаруживалось революционное устремление. Он, видя силу народа в его единстве, призвал трудящихся к сплочению к единству действий и был глубоко утвержден, что объединенные силы народа разорвут цепи эксплуатации и порабощения, уничтожат господство тунеядцев и откроют дорогу к счастью.

Акын с нетерпением ждет наступления этого светлого для народа дня:

"Через возмездие в грозной год
Придет к нам новый век
… От русских слышал я: живет
в России человек.
Чтоб страшный мир, где мы живем,
Навеки изменить,
Всех угнетенных он решил
В борьбе объединить
Барпы, нам ждать недолго, знай".[2]

Разумеется, что Токтогул, будучи революционно настроенным мыслителем, не ограничился обучением Барпы Алыкулова "поэтическому мастерству" но способствовал более глубже расширению его идейного кругозора. В этом можно убедиться в следующих строках песни Барпы Алыкулова:

"Опорой людям служишь ты
Защитник бедняков
Сказав, не отступаешь вспять,
Со страхом не знаком
Позволь же мне себя считать Твоим учеником
…….
Путем, указанным тобой
Пойдет певец Барпы".[3]

Таким образом после личного знакомства с акыном-мыслителем Токтогулом и его широко известными песнями на социально-политические темы, в творчестве Барпы Алыкулова резко обозначилось усиление прогрессивных социальных мотивов; оно становится более содержательным, мужественным и растет его эмоциональное воздействие.

Вместе с тем заметные изменения в общественно-политической жизни под влиянием развивающихся революционных событий в России 1910-1914 годов, а также дальнейшее развитие социальной дифференциации и соответственно обострение идейной борьбы не

[1] Барпы Алыкулов. Чыгармалар. 1 томдук. Кырмамбас.-Ф., 1960.-С. 3.
[2] Токтогул изб. Изд-во Кыргызстан.-Ф., 1964.-С. 131.
[3] Токтогул изб. Изд-во Кыргызстан.-Ф., 1964.-С. 132.

могли не найти определенного отражения в творчестве акына-мыслителя. Он в своих произведениях, горячо обличая бесчинство и произвол феодальной верхушки, выступал одновременно и против духовного порабощения народных масс. особенно социально острые песни акына имели огромное политическое значение.

Произведения Барпы несомненно способствовали пробуждению сознания трудового народа. Его песни играли революционизирующую роль в воспитании трудящихся масс в борьбе против своих угнетателей и существующим строем дореволюционной Кыргызии.

Барпы очень интересовался окружающей его природой и человеком, т.е. жизнью в целом. Разумеется, предметом его раздумий служили все окружающие человека явления- природа, все социально-политические явления, в той мере и степени, в какой они были ему известны. В целях достижения истинного понимания окружающего, он всегда стремился объяснить природу, исходя из нее самой.

Акын-демократ в песне "Текучая вода" (Аккан суу) воду называет "вечной", "живой" т.е. вода выступает как бы носителем жизни, силы и могущества. В нем говорится:

"Тучня, щедра моя земля
И нет ее щедрей-
Мать гор, деревьев, ковыля,
Мать наших матерей
Из недр пробившись где-нибудь
Вильнув туда-сюда,
Бежит прокладывая путь
Текучая вода".[1]

Тем самым, он не оставляет места в природе для "всемогущего творца" бога. Естественно, что миропонимание акына наивно, но вместе с тем материалистично разумеется, материалистично в той мере, сколько это было возможно на тогдашней ступени развития кыргызского общества и его философской мысли. Он стремился способствовать освобождению соотечественников от ига суеверий невежества и социальной несправедливости. Поэтому в своих произведениях, Барпы смело выступал с резкой критикой служителей мусульманского духовенства, разоблачая их общность социальных интересов с местной аристократией. В другой песне "Солнце" (күн) он рассматривает как гигантское средоточие "пышущего огня", горение, воспламенение, но не угасание. Его существование не нуждается ни в какой сверх естественной силе. Наивно применяя принципы гелиоцентрической теории он говорит: "Солнце-центр всего сущего…, обновление всех видов вселенной происходит под действием солнца".[2] А. Земной мир

[1] Барпы Алыкулов.-Ф., 1958. Избранное.-С. 50.
[2] Барпы Алыкулов. Чыгармалар.-Ф., 1960.-С. 66-67.

есть не более как ничтожный уголок вселенной. Далее он замечает, что солнце существует вечно и оно не может исчезнуть.[1]

В своих произведения он воспевал красоту и богатство природы, красоту и духовные богатства человека: честность и справедливость, разум и человечность.

Барпы Алыкулов верил во всесилие человеческого труда. Он прославлял труд простого труженика приносящий пользу людям, обществу, - осуждал насилие и угнетение, обман и лицемерие.

В таких произведениях как "Мадалы ажыга", "Алдамчы эшен", "Залим хандар азабы", "Эмине бар бул жерде", "Айт, айт десе" и др. нашли свое отражение нищета, бесправие, невежество трудового народа, опутанного сложной системой кабальной повинности.

"Акын пел о страданиях трудового народа, проклинал лживость, корыстолюбие, жестокость и аморальность правящей верхушки кыргызского общества и представителей религиозного культа. Он ненавидел паразитическую жизнь баев и манапов, оставался верным интересам народа".

Использованные литературы:

1. Барпы Алыкулов. Собр.соч. в одном томе. Изд.Кыргызстан, 1960.
2. Барпы Алыкулов. В одном томе. Изд.Кыргызстан, 1970.
3. Барпы Алыкулов. Собр.соч. В двух томах. 1994.
4. Антология пед.мысли Кирг.ССР.-М.: Педагогика, 1988.
5. Мурас.-Фрунзе, 1990.

[1] Барпы Алыкулов. Чыгармалар.-Ф., 1960.-С. 68.

Мазмуну

1. Киришүү..... 3-6
2. Элдик философиядагы "Заман" агымы жана анын кыргыз жергесинде таралышы..... 7-9
3. Калыгул Бай уулу. 10-16
4. Арстанбек Буйлаш уулу..... 17-20
5. Молдо Кылыч Шамыркан уулу..... 21-25
6. Токтогул Сатылганов..... 26-43
7. Тоголок Молдо (Байымбет Абдрахманов)..... 44-54
8. Өтө Көкө уулу (Жеңижок)..... 55-59
9. Молдо Ныяз XIX кылымдагы кыргыз акыны жана философу..... 60-66
10. Ысак Шайбековдун социалдык-философиялык көз карашы..... 67-71
11. Барпы Алыкулов 72-77

Содержание

1. Введение..... 81-83
2. Течение "Заман" и его распространение на кыргызской земле 84-86
3. Калыгул Бай уулу..... 87-90
4. Арстанбек Буйлаш уулу..... 91-94
5. Молдо Кылыч Шамыркан уулу..... 95-98
6. Молдо Ныяз Эрназар уулу..... 99-101
7. Өтө Көкө уулу (Жеңижок)..... 102-105
8. Токтогул Сатылганов..... 106-123
9. Тоголок Молдо..... 124-133
10. Социально-философские взгляды Исака Шайбекова..... 134-138
11. Барпы Алыкулов..... 139-144

Формат: 60x84 1/16
Буйрутма: 12

Көлөмү: 9,06 б.т.
Нускасы: 1000 даана.
Баасы: эркин баада.

Кыргыз ойчулдары

Кыргызские мыслители

Жээнбек Жаныбеков

Редактор	Топчиев А.
Техредактор	Шарипова Э.
Корректор	Жунусова Т.

Подписано в печать 24.02.2004 г.

Формат: 60x84 1/16 Объем: 9,06 п.л.
Заказ: 12 Тираж: 1000 экз.

ОшГУ, Издательский центр "Билим".
г. Ош, ул. Ленина, 331, каб.135., тел.: 7.20.61

БИБЛИОТЕКА
Ошского государственного
университета
ИНВ № 70 еас

884259